

Research Paper

The culture of peace from the perspective of the peace-oriented intellectual current in Iran

Mohammad Javad Zarif¹, Rahman Mohammadzade^{2*}

Received: Feb. 4, 2025; Accepted: Aug. 9, 2025

ABSTRACT

This study employs the theoretical framework and "Layered Thinking in Think-Peace Research" methodology to analyze the dimensions of peace culture from the perspective of the pacifist intellectual movement in Iran during the Islamic Republic era. Focusing on the cultural approach as one of the subcurrents of this discourse, the research was conducted in three stages: 1) Pre-Philosophical Analysis: Establishing the level of description and analysis; 2) Thinker Identification: Recognizing 11 prominent thinkers, including Bazargan, Davari Ardakani, Soroush, Kadivar, Malekian, Mosleh, Farastkhah, Ali Khani, Amir-Mahallati, Maqsoodi, and Mansour Nejad, based on systematic qualitative indicators of their thought systems and their published works; 3) Ideology Analysis: Conducting qualitative content analysis of their works. The findings reveal the socio-political contexts shaping the non-peaceful environment, including "the Iran-Iraq War, ideological conflicts, and discursive dichotomies". In the realm of cultural problematization, nine key challenges were identified: The influence of Western violent civilizations, Obstacles to intercivilizational dialogue, Cultures of violence within political society, Malpractices in ethnic studies, Anti-cultural modernization, Neglect of indigenous thought structures, Violent ideologies, The infiltration of Marxist leftist culture, Primitive violence. The proposed solutions by the thinkers were categorized into seven main areas: Transforming the political culture of elites, Integrating peace culture with sustainable development, Promoting intercultural dialogue, Applying the concept of non-violence, Educating for intercultural peace, Developing peace theology based on religious sources, Reviving the Iranian school of peace. The research emphasizes the necessity of networking cultural institutions and reforming educational programs as prerequisites for institutionalizing a peace culture.

Keywords: The culture of peace, the peace-oriented thought current, Iran

---

2. Associate Professor, Faculty of World Studies, University of Tehran, Tehran, Iran

✉ m.Javad.Zarif@ut.ac.ir

2. PhD student in Iranology, Faculty of World Studies, University of Tehran, Tehran, Iran

✉ r.mohamadzade1980@ut.ac.ir

* Corresponding author

INTRODUCTION

One of the intellectual and ideological currents during the Islamic Republic of Iran is the peace-oriented thought movement. Thinkers and researchers within this movement, during a period when the country faced problems and crises such as social and political conflicts, war, political tensions with the West, and others, advocate for and prioritize peace, non-violence, tolerance, flexibility, tolerance, and political coexistence among individuals and social groups; and internationally, they promote dialogue, reconciliation, and agreement. These thinkers and researchers, with various intellectual approaches and perspectives, address the topic of peace and, based on these ideas, have proposed solutions to solve problems and challenges.

One of the approaches within this ideological movement is the "Cultural of Peace" approach, which examines the subject of peace from the perspective of "culture." The main issue in this research is: what are the dimensions of the culture of peace from the viewpoint of the peace-oriented ideological movement in Iran? In order to answer this main question, subsidiary questions include: What is meant by the culture of peace? How do peace thinkers define the culture of peace? What problems and challenges have they identified for spreading the culture of peace? And what strategies have they recommended for promoting, deepening, and institutionalizing the culture of peace? Some of the key concepts related to this research topic are:

Thought: In this study, "thought" specifically refers to: "A somewhat coherent set of discussions emerging from a cognitive system, which, through normative, prescriptive, interpretive, and evaluative approaches, addresses issues and topics within its specialized field. Its main concern is solving problems or making progress in one of the human and social fields" (Alikhani, 2022, 44-45).

Culture of Peace: Since this research focuses on the concept of culture, it is necessary first to define culture, and then to define the culture of peace. Culture is defined as: "A complex, broad, and deep set of beliefs, insights, values, attitudes, habits, and customs of individuals and human groups that shape their overt and hidden personalities and behaviors" (Alikhani, 2022, 45). The culture of peace, within the peace-oriented ideological movement, is understood as: "A set of beliefs, insights, and values that aim to promote peace, harmonious coexistence, and tolerance among individuals and social groups, advocating for and institutionalizing these principles."

Peace-oriented ideological movement: Refers to a spectrum of thinkers and researchers who recommend and advocate for peace, coexistence, tolerance, and actions based on these principles among political and social elites, groups, and

parties, in opposition to internal political conflicts and in the resolution of international political tensions.

Based on the research findings, so far, no independent study titled "The Culture of Peace from the Perspective of the Peace-Oriented Intellectual Movement in Iran" has been conducted; however, some studies are indirectly related to it, which can be categorized as follows: Category One: This includes studies that examine topics such as peace in Islam, Islam and peaceful coexistence, Jihad in Islam, tolerance and moderation in Islam, tolerance, and related subjects (Arayesh, et al., 2022; Alikhani, 2010; Alikhani, 2014; Salehi Najafabadi, 2004; Al-Sabbagh, 2007). These researches are directly related to peace and coexistence in Islam, and their epistemological sources include the Quran, Sunnah, the Prophet Muhammad's (PBUH) life, and the narrations of the Imams. Although these studies address the culture of peace in Islam, the discourse of the culture of peace is a very extensive topic that is not limited solely to Islam.

Category Two: This encompasses research that examines peace and coexistence in the thought of the Islamic Revolution and its leaders (Eslami, 2016; Haq-gou & Shokouhi, 2020) and resistance to imperialism and peace in the foreign policy of the Islamic Republic (Dehghani Firoozabadi & Rouhi, 2018; Simbar et al., 2016; Fouzi, 2017; Bakhordari, 2020; Vazin, 2018). These studies indirectly focus on the discourse of the culture of peace, especially in the realm of foreign policy and cultural diplomacy.

Category Three: This includes studies that have the closest connection to the subject of this research, exploring the culture of peace from various perspectives. Topics in this category include intercultural approaches to peace (Didari, 2001; Mosleh 2018; 2014; 2019), peace education with religious and cultural approaches (Asadi & Shamsheeri, 2020; Asadi et al., 2019; Kouhgard & Shamshiri, 2016; Mir & Shamshiri, 2017; Marzoughi et al., 2017; Omidvar et al., 2018; Malekiyan, 2023; Dastouri, 2021; Hatami & Shahrabi Amiri, 2022; Fazeli, 2023), peace from the perspective of culture and Persian literature (Mirkoushesh & Nouri Safa, 2013; Karimi et al., 2017; Mehravaran, 2018), and from the perspective of human rights concerning the culture of peace (Ghodrati & Kaffash Niri, 2019).

This research aims to analyze the peace-oriented thoughts within the cultural perspective during the Islamic Republic of Iran using a layered framework and methodology in epistemology. It seeks to identify and introduce thinkers and their scholars to the extent possible, based on qualitative and quantitative indicators of thought. Ultimately, the study intends to systematically recognize, categorize, and analyze their ideas and research in relation to the culture of peace in Iranian society.

Iranian Cultural Research

Abstract

PURPOSE

The culture of peace is considered one of the approaches to peacemaking and fostering friendship and coexistence. In the realm of thought, understanding peace ideas from a cultural perspective can lead to the growth and development of the role of Iranian culture, recognition of thinkers and scholars in this field of thought, and, within the scope of this research, the formulation of a local model of peace and conflict resolution. In the practical arena, it also holds the potential to play a role in creating national unity and cohesion, as well as alleviating international tensions.

METHODOLOGY

In this research, the theoretical framework and research method called "Layered Thinking in Research" have been utilized, which was introduced by Ali Akbar Alikhani (Alikhani, 2022, preceding). According to this method, the research is conducted in five stages, each comprising multiple layers. Each layer contains several steps or practical actions that facilitate understanding and comprehension of ideas. It is possible that not all the stages, layers, and steps specified in this method are applicable to all ideas, thinkers, and researchers or that the researcher may not have the opportunity or capacity to explore all of them in their study. Therefore, in practice, the research on ideas is carried out to the extent possible. The purpose of this research is not to address all five stages of this method; instead, we have employed three of the five stages of the layered approach in idea research, which include the following:

First Stage: Pre-Idea Recognition

This stage acts as a roadmap guiding the researcher on how to proceed and how to employ the specified elements throughout the research. The layers of this stage include: 1) Identifying indicators of ideas; 2) Recognizing the issues related to ideas; 3) Classifying research patterns and selecting an appropriate model; 4) Determining the level of the research.

In this layer, the researcher should describe the research level within one of the models and across five levels: description, analysis, explanation, interpretation, and critique, or a combination of all. The research level chosen in this study involves the description and analysis of ideas; the levels of explanation and interpretation are outside the scope of this research and can be addressed elsewhere.

Second Stage: Thinker Recognition

This stage involves understanding the thinker themselves and the researchers, serving as an intermediary link between the first stage (pre-idea recognition) and the third stage (idea recognition). In this phase, thinkers and scholars who espouse peace-oriented ideas rooted in a peace culture approach are identified and introduced.

Third Stage: Idea Recognition

This is the main body of the research, with the previous two stages providing the foundation and context for better understanding this phase. Here, the focus is directly on the content of the ideas of the thinkers and researchers under study. The layers of this stage include:

1. Understanding the social and political contexts and conditions that gave rise to cultural peace ideas;
2. Recognizing the issues and concerns of scholars and thinkers regarding the emergence of conflicts;
3. Outlining the strategies recommended by these thinkers to establish and institutionalize peace and coexistence within society.

FINDINGS

The findings indicate the socio-political contexts shaping the post-conflict space, including the Iran-Iraq war, ideological conflicts, and discursive dualities. In the realm of cultural epistemology, nine key challenges were identified: the influence of violent Western civilizations, obstacles to intercivilizational dialogue, a culture of political violence, the harms of ethnic studies, anti-cultural modernization, neglect of indigenous thought structures, violent ideologies, the infiltration of Marxist leftist culture, and the prevalence of tribal violence.

The proposed solutions by thinkers were categorized into seven main areas: transforming the political culture of elites, integrating peace culture with sustainable development, promoting intercultural dialogue, applying the concept of non-violence, educating for intercultural peace, developing peace theology based on religious sources, and reviving the Iranian school of peace. The research emphasizes the necessity of networking cultural institutions and reforming educational programs as prerequisites for institutionalizing a culture of peace.

CONCLUSION

Today, the factors creating a non-peaceful environment and forms of violence in Iranian society are diverse and multifaceted. They are shaped by political, social, economic, ethnic, and cultural goals and motivations, and they bring with them negative internal and international consequences for the country. In this context, the role of culture and its elements in preventing violence and fostering peace and coexistence in society is of great importance.

Peace-oriented thinkers and researchers have approached this subject from various perspectives. One such approach is the cultural perspective, which addresses the issue of peace from the viewpoint of "culture." These scholars and researchers

Iranian Cultural Research

Abstract

first identify some of the problems and challenges involved in creating an unpeaceful environment in contemporary Iranian society. They then propose solutions for establishing and institutionalizing peace and harmonious coexistence.

The discourse on cultivating a culture of peace is anchored in two primary scholarly perspectives. The first advocates for transformative changes in the political culture of elites, emphasizing the necessity of political and institutional reforms to foster societal development. The second emphasizes strengthening educational and cultural institutions—such as schools, universities, and research centers—to inculcate values of friendship, forgiveness, tolerance, and understanding among youth and emerging generations. Additionally, the media plays a crucial role in disseminating and reinforcing peace-oriented narratives.

Implementing these approaches can foster attitudes conducive to peace at individual, social, and environmental levels, laying a foundation for broader peace in political, economic, and cultural domains. Ultimately, nurturing inner peace, harmony with nature, and mutual understanding within society is fundamental to achieving sustainable societal growth and prosperity. A concerted effort to embed these cultural principles across diverse sectors holds promise for transforming Iran into a more peaceful and harmonious society in the future

NOVELTY

This research aims to analyze the peace-oriented thoughts within the cultural perspective during the Islamic Republic of Iran using a layered framework and methodology in epistemology. It seeks to identify and introduce thinkers and their scholars to the extent possible, based on qualitative and quantitative indicators of thought. Ultimately, the study intends to systematically recognize, categorize, and analyze their ideas and research in relation to the culture of peace in Iranian society.

CONFLICT OF INTEREST

No conflict of interest declared by the authors.

BIBLIOGRAPHY

- Aavani, Gh. R. (2023). *Forūgh-e hekmat; naghd va barresi-ye seyr-e tafakor-e gharb az دیدگاهه Islami* [The splendour of wisdom: a critical engagement with western philosophy]. Tehran, Iran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Abazari, Y., & Roozkhosh, M. (2017). "Islamic Left" and "Liberal Development" in Iran (Case Study: The Organization of the Mojahedin of the Islamic Revolution). *Quarterly of Social Studies and Research in Iran*, 6(1), 41-66. doi: 10.22059/jisr.2017.61830 [In Persian]
- Alavipour, S. M. (2020). Friendship' in Political Thought and Psychotherapy. *Research in Theoretical politics*. 5(3), 47-76. [In Persian]
- Alikhani, A. (2010). The Ethics of Hostility in Political Thought of Islam. *Research Letter of Political Science*, 5(4). 96-104. [In Persian]
- Alikhani, A. (2014). *Islām va hamzistiye mosāleमतāميز* [Islam and peaceful coexistence]. Tehran, Iran: Behāfarin Publicant. [In Persian]
- Alikhani, A. (2022). Islam and the Nature of Endless Violence in the Middle East, *PRIME*, International Peace Research Institute Meigi Gakuin University, Japan, 45, 117-129.
- Alikhani, A. (2022). *Raveš-e lāye'i dar andīše pazūhi* [Layered method in thought research]. Tehran, Iran: Negāh-e Mo'āser. [In Persian]
- Alikhani, A. (2024). The challenges and barriers of interdisciplinary theorizing in Iran. *Interdisciplinary Studies in the Humanities*, 16(3), 5-28. doi: 10.22035/isih.2024.5302.5024 [In Persian]
- Alikhani, A. (2024). The Peaceful Foundations of Islam's View on Other Religions. *Spektrum Iran*, 37(2), 25-46. doi:10.22034/spektrum.2025.489296.1008
- Alikhani, A.A. (2023). Tahaqq-e solh-e Irāni-Eslāmi; az ideal tā vāqē'iyat [Realizing Iranian-Islamic peace: From ideal to reality]. In N. Fazeli (Ed.), *Solh-e Irāni* [Iranian peace] (pp. 255-264). Tehran, Iran: Hamrox. [In Persian]
- Alikhani, A. (2024). Gheyriatsāzi va solh setizi dar farhange siyasi ye emrooz. *Nimrooz Magazine*. 61&62, 34-35. [In Persian]
- Al-Sabbagh, B. (2007). Farhang-e solh va hamzisti [Peace Culture and Coexistence]. *Andīše-ye-Taqrīb Quarterly*, 3(10), 81-100. [In Persian]
- Al-Seyyed, R., & Moradi, M. (2006). Islamic culture and peace culture: divergent approaches. *Political Science*, 9(34), 111-130. [In Persian]
- Amirmahallati, M. J. (2021b). *Dusti be masābahe jahānbini; negareši novin be maqule-ye dusti dar tamaddon-e eslāmi va siyāsāt-e jahāni* [Friendship as worldview: A new approach to the concept of friendship in Islamic civilization and global politics]. Tehran, Iran: Hermes. (Original work published 2021) [In Persian]

Iranian Cultural Research

Abstract

- Amirmahallati, M.J. (2021A). Saadi va doosti [Saadi and Friendship]. in *The Costs of Non-Friendship*, M.J. AmirMahallati (ed.). Tehran, Iran: Pendār-e Tāban Publications. [In Persian]
- Arayesh, H., Mansouri, Mehran., & Rahimi Emad, S. R. (2022). The Theory of Just War, Islam, and Peace. *Journal of Islamic Science Research and Studies*, 4(36), 93-103. [In Persian]
- Asadi, H., & Shamshiri, B. (2020). *Amoozesh-e solh bā ruykard-e miyānfarhangi [Philosophy - Cross-cultural studies]*. Tehran, Iran: Manšur-e solh Publications. [In Persian]
- Asadi, H., Shamshiri, B., Yousefi, H. R., & Karimi, M. H. (2020). Features of A Peace-Axis Curriculum Based on the Teaching of Intercultural Philosophy. *Journal of Curriculum Research*, 9(2), 104- 138. Doi: 10.22099/jcr.2019.5231 [In Persian]
- Bagheri, Kh. (2023). *Sonat-gerāyi-ye tahavvoli; negāhi be solh az manzar-e falsafe-ye ta'lim va tarbiyat* [Transformative Traditionalism: A view of peace from the perspective of philosophy of education]. In N. Fazeli (Ed.), *Solh-e Irāni* [Iranian peace] (pp. 155–178). Tehran, Iran: Hamrox. [In Persian]
- Bahrani, M. & Alavipour, S. M. (2017). 'Friendship' in the Tradition of Islamic Political Philosophy. *Contemporary Wisdom*, 8(1), 29-54. doi: 10.30465/cw.2017.2709 [In Persian]
- Bani Sadr, S. (2001). *Xāterāt-e Abolhassan Bani-Sadr: Avvalin ra'is-jomhur-e Irān* [Memoirs of Abolhassan Bani-Sadr: The first president of Iran] (H. Ahmadi, Ed.). Berlin, Germany: Enqelab-e Eslami Publishing. [In Persian]
- Barkhordari, Y. (2020). Implementation of Political tolerance Strategy in the Governance Model of the Islamic Republic of Iran from the Perspective of Shahid Motahari. *Quarterly Journal of Strategy*, 29(2), 31-55. [In Persian]
- Bazargan, M. (1984). *Enqelāb-e Iran dar do harekat [The Iranian Revolution in Two Movements]*, Tehran, Iran: Mehdi Bazargan Publications. [In Persian]
- Bazargan, M. (2010). *Bāzyabi-ye arzeš ha [Rediscovery of Values* (Volumes 1 and 2), Tehran, Iran: Collection, Arrangement, and Clarification at the Mahdi Bazargan Cultural Foundation. [In Persian]
- Burgess, H., & Burgess, G. M. (2011). *Dānešnāme-ye hal-o-fasl-e monāze'e* [Encyclopedia of conflict resolution] (M.J. Javadi Arjmand, & S. Babrighonbad, Trans.). Tehran, Iran: University of Tehran Publicant. [In Persian]
- Dastouri, M. (2020). *Farhang-e solh az ravān tā Jahān* [Culture of Peace from the Psyche to the World]. Tehran, Iran: Manšur-e Solh Publications. [In Persian]
- Davari Ardakani, R. (2006). *Falsafe, siyāsāt va xošunāt* [Philosophy, politics, and violence]. Tehran, Iran: Hermes Publishing. [In Persian]
- Davari Ardakani, R., et al. (2005). Politics and Dialogues of Civilizations. *Nāme-ye Farhang Journal*, 56, 32-55. [In Persian]

- Dehgheni Firoozabadi, S. J., & Roohi, M. (2018). The Ratio between Anti-Hegemonism and Peace and Negotiation in I.R. of Iran's Foreign Policy Sources. *The Journal of Political Thought in Islam*, 5(15), 57-80.
- Delavari, A., & Kazemi, A., & Nazariyan, S. M. (2020). Every Day-Life and Political Conflict in Iran after Islamic Revolution; From 11 February 1979 to 2 June 1981. *Research Letter of Political Science*, 15(4), 97-142. doi: 10.22034/ipsa.2020.419 [In Persian]
- Didari, A. (2001). Resanehā, pišgāmān-e esteghrār-e jāme'e-ye madani va monādiyān-e farhang-e solh va demokrāsi [Media, Pioneers of Establishing Civil Society and Promoters of Peace and Democracy Culture (Report of the Regional Workshop 'Media and Civil Society' for Asia, Oceania, and Arab Regions)]. *Media Quarterly*, 12(4), 74-81. [In Persian]
- Ercoskun, B. (2021). On Galtung's approach to peace studies. *Lectio socialis*, 5(1). 1-7.
- Farasatkah, M. (2009). Fahm-e solhāmiz va fahm-e xošunātāmiz az dīn [Peaceful and violent understandings of religion]. *Aein Magazine*, 22&23, 64-67. [In Persian]
- Farāstekhāh, M. (2022). *Kanšegārān-e marzi: Sad sāl-e nokhost az nasl-e Šushtari (1170 Š) tā nasl-e Foroughi (1270 Š)* [Border actors: The first hundred years from the Shushtari generation (1791–1792 CE) to the Foroughi generation (1891–1892 CE)]. Tehran, Iran: Gām-e Now Publishing. [In Persian]
- Farastekhah, M. (2023). Ta'ammoli dar bāb-e sharāyet-e emkān-e solh [A reflection on the conditions for the possibility of peace]. In N. Fazeli (Ed.), *Solh-e Irāni [Iranian peace]* (pp. 277–291). Tehran, Iran: Hamrokh. [In Persian]
- Farastekhah, M. (2024). Siyāsatvarzi-ye solhāmiz-e Irāni az manzar-e kanšegari-ye marzi [Iranian peaceful politics from the perspective of border actors]. *Nimruz Journal*, 61–62, 33. [In Persian]
- Fazeli, N. (2023). Solh be mesābe omid [Peace as hope]. In N. Fazeli (Ed.), *Solh-e Irāni [Iranian peace]* (pp. 9–74). Tehran, Iran: Hamrokh. [In Persian]
- Fiyozat, E., Taslimi Tehrani, R., & Dadgar, A. (2009). Gandhi, Non-Violence and social movements. *Iranian Journal of Sociology*, 10(3), 141-160. [In Persian]
- Fouzi, Y. (2011). Dimension, Trends and factors affecting on political developments in Iran after Islamic revolution. *Political Quarterly*, 41(4), 193-204. [In Persian]
- Fouzi, Y. (2017). The Elements of Peace and Coexistence in Islamic thoughts. *The Journal of Political Thought in Islam*, 4(11), 7-29. [In Persian]
- Ghanbarloo, A. (2017). The Roots of the Regeneration of the Iran-US Conflict After the Nuclear Deal. *Contemporary Political Studies*. 8(2). 49-72. doi: 10.30465/cps.2017.2804 [In Persian]
- Goodarzi, M., & Kaffash Nayyeri, M. (2019). The globalization on Human Rights: Culture of Peace and International Relations. *The Journal of Human Rights*, 14(1), 19-42. doi: 10.22096/hr.2018.95128.1080

- Gultung, J. V. (1966). Violence, peace and peace research. *Journal of Peace Research*, 6(3), 167-191.
- Haghgou, J., & Shokouhi, S. (2020). Peace and Justice Duality in thoughts of Leaders of Islamic Revolution and Neo-Gramscian Thinkers of International Relations. *Islamic Politics Research*, 8(17), 317-346. [In Persian]
- Haji Yousofi, A. (2010). Rišehā- ye siyāsāt-e xāreji-ye ta'āmoli- taqāboli-ye Iran dar dore-ye riyāsāt jomhuri-ye Ahmadinejad. *Scientific Quarterly of Political and International Approaches*, 22, 109-132. [In Persian]
- Hatami, M., & Ameri Shahrabi, M. (2023). Exploring the concepts of peace culture and designing a conceptual model (Qualitative method). *Society Culture Media*, 11(45), 239-255. [In Persian]
- Hemmati, I., & Delavari, A. (2015). War Strategy and Foreign Policy Behavior: an introduction on explaining the process and outcome of Iran-Iraq war. *Research Letter of Political Science*, 10(3), 235-265.
- Inglehart, R., & Norris, P. (2017). *Moqadas va orfi; din va siyāsāt dar Jahān* [Sacred and secular: religion and politics worldwide] (Maryam Vetr, Trans.). Tehran, Iran: Kavir. [In Persian]
- Islami Nodoushan, M. (2008, September). "The Importance of Intercultural and Intercivilizational Dialogue. *Ayeen Magazine*, 16, 54-56. [In Persian]
- Islami, R. (2016). Peace phenomenology Islamic thoughts heavily rooted in the revolutionary movement of Iran. *The Journal of Political Thought in Islam*, 3(9), 7-34. [In Persian]
- Jafari, A.A., & Payandeh, A. (2016). The Role of Peace and Coexistence in Recreating the Islamic Revival Movement Based on Imam Khomeini's Views. *Žarfāpažuh*, 8 & 9, 151-169. [In Persian]
- Jahanbagloo, R. (2003). Gandhi va rišehā-ye falsafi-ye 'adam-e xošunat [Gandhi and the philosophical roots of non-violence] (H. Esmaeelzadeh, Trans.). Tehran, Iran: Našr-e Ney. [In Persian]
- Kadivar, M. (2000). *Daghdaghehāye hokōmat-e dinī* [The Concern of a Religious State]. Tehran, Iran: Našr-e Ney. [In Persian]
- Karimi, S., Mousavi, A., & Moshiri, J. (2017). *Nawruz, tanavvo-e farhhangī va farhang-e solh*. Cultural Heritage and Tourism Research Institute. [In Persian]
- Khaniki, H. (2008). Dar jahān-e goft-o-gu; barrasi-ye tahavvolāt-e goftemāni dar pāyān-e garne bistom [In the world of dialogue: A study of discursive transformations at the end of the twentieth century]. Tehran, Iran: Hermes Publishing. [In Persian]
- Khorranshad. M. B., & Jamali. J. (2019). Politics and Political Discourses in Iran Following the Islamic Revolution (1979-2014). *Scientific Quarterly Journal of Islamic Revolution Studies*, 5 (54), 165-184.

- Kohgard, M., & Shamshiri, B. (2016). Peace Education Inference relying on the philosophical foundations of Islamic mysticism: Implications for Training Managers. *Journal of New Approaches in Educational Administration*, 7(26), 18-38. [In Persian]
- Maghsoodi, M., & Rahbar, A. (2016). Critical View from Inside to Reformism in the Islamic Republic of Iran: lessons for compromise. *Research Letter of Political Science*, 11(1), 213-238.
- Maghsoudi, M. (2022). Critical Review of Ethnic Studies from the Perspective of Peace. *National Studies Journal*, 23(89), 81-97. doi: 10.22034/rjnsq.2022.324534.1353
- Maghsoudi, M. (2023). Nahāde dolat va masūliyat-e nāsolh dar Iran. in *Iranian Peace*, Nimatolla Fazeli(ed.). Tehran, Iran: Hamrokh Publications.
- Malekian, M. (2023). Solh az madrese miāyad [Peace comes from school]. In N. Fazeli (Ed.). *Iranian Peace* (Pp. 299-307). Tehran, Iran: Hamrokh Publications.
- Manoochehri, A. (2005, Summer). Goft-o-guy-e tamaddon-ha va solh-e jahāni. *Nāme-ye Farhang*, 56, 73-83.
- Mansournejad, M. (2023). Solh-e Irani az manzar-e dini. In N. Fazeli (Ed.), *Iranian Peace* (Pp. 309-324). Tehran, Iran: Hamrokh Publications.
- Marzoghi, R., Mohammadi, M., Shamshiri, B., & Dadgar H. (2017). Developing of Peace Curriculum in Higher Education: A Qualitative Study. *Education Strategy in Medical Sciences*, 10(5), 384-396.
- Maserrat, M. (2004, November). Farhang-e democracy; gozār az jame-ye do ghotbi- enhesārtalabi be jame-ye democracy- madani. *Ayin*, 2, 55-61.
- Mir, M., & Shamshiri, B. (2017). Study of the peace- oriented religious education based on mystical religious pluralism. *Religions and Mysticism*, 50(1), 147-170. doi: 10.22059/jrm.2018.213335.629613
- Mirkooshesh, A., & Nourisafa. Sh. (2013). Ontology of International Peace in Context of Iranian Peace and Tolerance Culture. *Strategy*. 22(3), 7-32. dor:20.1001.1.10283102.1392.22.3.1.4
- Moghadam navakhti, A. (2005). *Gofto goo-ye tamaddonhā; didgāhhā-ye jahāni*[Dialogue civilizations: Global perspective]. Tehran, Iran: University of Tehran Publicant.
- Mohammadzadeh, R., & Zarif. M. J. (2024). Religious Peace-Oriented Thoughts in Today's Iran. *Spektrum Iran*, 37(2), 47-81. doi: 10.22034/spektrum.2025.497362.1018
- Mokhtari, M. (1998). *Tamrin-e modārā* [Practicing tolerance]. Tehran, Iran. Vistar Publications.
- Moshirzaddeh, H. (2019). From the Islamic Revolution to the Post-Revolution Foreign Policy: A Discourse Analysis. *The Journal of Foreign Policy*, 32(4), 43-64.

Iranian Cultural Research

Abstract

- Mosleh, A. (2014). *Falsafe-ye miyānfarhangi va ālam-e moāser* [Intercultural philosophy and contemporary world]. Hekmat Publications.
- Mosleh, A. (2018). *Bā dīgari; pajoohēši dar tafakkor-e miyān farhangi va āein-e goft - o goo* [the of her: a research on intercultural thought and the etichs of dialogue]. Tehran, Iran. Našr-e Elmi.
- Mostaghimi, B. (2004). *Gofto goo-ye tamaddonhā; mabāni-ye mafhoomī va nazari*. Tehran, Iran: University of Tehran Publicant.
- Nabavi, S. A. & Rahimi, M. (2017). Middle East Evolutions and Change in Semi-Modern Political Culture; The New Challenges in Egypt. *Political Strategic Studies*, 5(19), 187-216. doi: 10.22054/qps.2017.7189
- Noori, M. (2023). Masā'ele qomi - hoviāti va solh dar Iran emrouz [Ethnic Issues and peace in contemporary Iran]. In N. Fazeli (Ed.), *Iranian Peace* (Pp. 483-509). Tehran, Iran: Hamrokh Publications.
- Omidvar, H., Mirzaee, K., & Shekarbeigi, A. (2018). The Role of Peace Culture and Subjects vaiables (settings variables) on Domestic Violence among Tehran Students' Families at Rodehen Islamic Azad University. *Sociological Cultural Studies*, 9(1), 49-71. [In Persian]
- Paya, A. (1999). Nesbi-gerāyi-ye ma'refati va xošunāt-varzi dar sahne-ye 'amal-e ejtemā'i [Epistemic relativism and violence in the sphere of social action]. *Kiyan Monthly*, 9(47), 36-39. [In Persian]
- Qezelsofla, M. T. (2017). Eternal Peace in the Pluralistic Universe. *Political Science*, 20(78), 89-107. doi: 10.22081/psq.2017.64375
- Rafie, H., Abbaszade Marzbali, A., & Ghahraman, M. (2018). *Farhang-e siyasi; yek barresi-ye mafhoomi va nazari* [Political Culture; A Conceptual and Theoretical Review]. *Politics Quarterly*, 5(17), 23-41. [In Persian]
- Rezapour Ghooshchi, M., & Maghsoodi, M. (2019). Analyzing the Patterns and Mechanisms of Political Reconciliation in the Post Islamic Revolution Iran (Transition from Antagonism to Agonism). *Contemporary Political Studies*, 10(2), 51-74. doi: 10.30465/cps.2019.4346 [In Persian]
- Rezapour Ghuoshchi, M., & Maghsoodi, M. (2019). The Political discourses in the Islamic Republic of Iran and the Possibility and impossibility of reconciliation between them. *Cultural Studies & Communication*, 14(53), 41-72.
- Sariolghalam, M. (1998). Mabāni-ye ašire'i-ye farhang-e siyāsi-ye Iran [Foundations of Tribal Political Culture in Iran,] *Ettelaāt-e Siyāsi va Eqtesādi*, 136&135, 34-43. [In Persian]
- Sariolghalam, M. (2002). *Aghlāniyat va āyande-ye Tose-e yāftegi Iran* [Rationality and the Future of Iran's Development]. Tehran, Iran: Center for Scientific and Strategic Research of the Middle East. [In Persian]

- Sariolghalam, M. (2005). Iran va jahāni šodan; Čālešhā va rāh-e halhā [Iran and Globalization; Challenges and Solutions]. Tehran, Iran: Strategic Research Center. [In Persian]
- Sariolghalam, M. (2014). *Farhang-e siyāsi-ye Iran* [Political Culture of Iran]. Tehran, Iran: Farzane Rooz Publications. [In Persian]
- Shadlou, A. (2007). *Jostāri tārixi pirāmun-e takassogerāyi dar jaryān-e Islāmi va peydāyeš-e jaryān-e rāst va čap-e Islāmi* [A Historical Inquiry into Pluralism in Islamic Currents and the Emergence of Religious Right and Left]. Tehran, Iran: Vozarā Publications. [In Persian]
- Shaker, A., & Khaniki, H. (2019). Peace Journalism and its Values in Iran; The News Coverage of Coalition to Iraq by Six Iranian Widely Circulated Dailies. *Journal of Culture-Communication Studies*, 20(47), 7-34. doi: 10.22083/jccs.2019.101481.2274 [In Persian]
- Shamshiri, B., & Asadi, H. (2020). The Necessity of Reflection in Peace Education Programs (With an intercultural approach). *Quarterly Journal of Education Studies*, 5(20), 87-112. [In Persian]
- Soroush, A. (1993a). Jāmeē-ye payāambar pasand [The Society of the Prophet-Like]. *Kiyan*, 3(17), 14-21. [In Persian]
- Soroush, A. (1993b). Farbe tar az ideology [More than Ideology]. *Kiyan*, 14, pp. 2-20. [In Persian]

مقاله پژوهشی

فرهنگ صلح از منظر جریان اندیشه‌ای صلح‌گرا در ایران

محمدجواد ظریف^۱، رحمان محمدزاده^{۲*}

دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۱۶؛ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۱۸

چکیده

این مقاله، با به‌کارگیری چارچوب نظری و روش «لایه‌ای در اندیشه‌پژوهی» به تحلیل ابعاد فرهنگ صلح از منظر جریان فکری صلح‌گرا در ایران دوران جمهوری اسلامی می‌پردازد. با تمرکز بر رویکرد فرهنگی به‌عنوان یکی از خرده‌جریان‌های این گفتمان، پژوهش در سه مرحله انجام شده است: (۱) پیش‌اندیشه‌شناسی؛ تعیین سطح توصیف و تحلیل؛ (۲) اندیشمندشناسی؛ شناسایی ۱۱ متفکر شاخص شامل بازرگان، داوری اردکانی، سروش، کدیور، ملکیان، مصلح، فراستخواه، علیخانی، امیرمحللاتی، مقصودی و منصورنژاد بر اساس شاخص‌های کیفی نظام‌مند فکری و کمی آثار منتشرشده؛ (۳) اندیشه‌شناسی؛ تحلیل محتوای کیفی آثار. یافته‌ها نشان‌دهنده وجود زمینه‌های سیاسی-اجتماعی شکل‌دهنده فضای ناصح، از جمله جنگ ایران و عراق، تضادهای ایدئولوژیک، و دوگانگی‌های گفتمانی بود. در مسئله‌شناسی فرهنگی، ۹ چالش کلیدی شامل: نفوذ تمدن خشونت‌زای غرب، موانع گفت‌وگویی تمدن‌ها، فرهنگ سیاسی خشونت‌زا، آفات مطالعات قومی، مدرنیزاسیون ضدفرهنگی، نادیده‌گیری سازه‌های فکری بومی، ایدئولوژی‌های خشونت‌زا، رسوخ فرهنگ چپ مارکسیستی و خشونت جاهلی شناسایی شد. راهکارهای پیشنهادی متفکران در ۷ محور دسته‌بندی شد: تحول فرهنگ سیاسی نخبگان، تلفیق فرهنگ صلح با توسعه پایدار، ترویج گفت‌وگویی بین‌فرهنگی، به‌کارگیری اندیشه عدم خشونت، آموزش صلح‌میان‌فرهنگی، تولید الهیات صلح‌مبتنی بر منابع دینی، و احیای مکتب ایرانی صلح. پژوهش بر ضرورت شبکه‌سازی نهادهای فرهنگی و اصلاح برنامه‌های آموزشی به‌عنوان پیش‌شرط نهادینه‌سازی فرهنگ صلح تأکید می‌کند.

کلیدواژه‌ها: فرهنگ صلح، جریان اندیشه‌ای صلح‌گرا، ایران

۱. دانشیار، دانشکده مطالعات جهان، دانشگاه تهران، تهران، ایران

jzarif@ut.ac.ir ✉

۲. دانشجوی دکتری ایران‌شناسی، دانشکده مطالعات جهان، دانشگاه تهران، تهران، ایران

mohamadzade1980@ut.ac.ir ✉

* نویسنده مسئول

۱. مقدمه و بیان مسئله

یکی از جریان‌های فکری و اندیشه‌ای در دوره جمهوری اسلامی ایران، جریان اندیشه‌ای صلح‌گرا است. متفکران و پژوهشگران این جریان، در دورانی که کشور با مشکلات و بحران‌هایی مثل منازعات سیاسی اجتماعی، جنگ، تنش‌های سیاسی با غرب و...، مواجه بوده است، صلح، پرهیز از خشونت، تساهل و تسامح، انعطاف، رواداری و همزیستی سیاسی و در بعد بین‌المللی سیاست‌گفت‌وگو، مصالحه و توافق را به افراد و گروه‌های سیاسی و اجتماعی توصیه و نسبت به آنها تأکید داشته‌اند. این دسته از متفکران و پژوهشگران، با رویکردها و ابعاد فکری و اندیشه‌ای گوناگون، به موضوع صلح‌می‌پردازند و بر اساس آن اندیشه‌ها، برای حل مشکلات و چالش‌ها، راهکارهایی را نیز ارائه داده‌اند. یکی از رویکردهای این جریان اندیشه‌ای، رویکرد «فرهنگی صلح» است که در آن، به موضوع صلح‌گرا، از منظر «فرهنگ» می‌پردازند. مسئله اصلی در این تحقیق این است که فرهنگ صلح از منظر جریان اندیشه‌ای صلح‌گرا در ایران، دارای چه ابعادی است؟ در راستای پاسخ به سؤال فوق، به این پرسش‌های فرعی پاسخ داده خواهد شد که مقصود از فرهنگ صلح چیست؟ متفکران اندیشه‌های صلح‌گرا چه تعریفی از فرهنگ صلح دارند؟ چه مسئله‌ها و چالش‌هایی را برای گسترش فرهنگ صلح شناسایی کرده‌اند و چه راهکارهایی را برای ترویج، تعمیق و نهادینه کردن فرهنگ صلح، توصیه و تجویز کرده‌اند؟ برخی از مفاهیم اصلی در ارتباط با موضوع این مقاله عبارت‌اند از:

اندیشه: مقصود از «اندیشه»، معنای خاص آن است که عبارت است از: «مباحث کمابیش منسجم برآمده از یک نظام معرفتی، که با رویکردهای هنجاری، تجویزی، تبیینی، تفسیری و سنجشی به مسئله‌ها و موضوعات حوزه تخصصی مربوطه می‌پردازد و دغدغه اصلی آن حل مسائل یا پیشرفت در یکی از حوزه‌های تخصصی انسانی و اجتماعی است» (علیخانی، ۱۴۰۱، ۴۵-۴۴).

فرهنگ صلح: از آن جایی که این مقاله به موضوع فرهنگ صلح می‌پردازد لازم است نخست تعریفی از فرهنگ ارائه دهیم و سپس به تعریف فرهنگ صلح بپردازیم. فرهنگ

عبارت است از: «مجموعه‌ای پیچیده، گسترده و عمیق از باورها، بینش‌ها، ارزش‌ها، نگرش‌ها، عادت‌ها، و آداب افراد و گروه‌های انسانی است که شخصیت آشکار و پنهان و رفتارهای آن‌ها را شکل می‌دهد (علیخانی، ۱۴۰۱، ۴۵). فرهنگ صلح در جریان اندیشه‌ای صلح‌گرا عبارت است از: مجموعه‌ای از باورها، بینش‌ها، و ارزش‌ها که درصدد است بر اساس آن‌ها، صلح، همزیستی مسالمت‌آمیز و تساهل را میان افراد و گروه‌های انسانی و اجتماعی، توصیه و تجویز و نهادینه کند.

جریان اندیشه‌ای صلح‌گرا: عبارت است از طیفی از متفکران و پژوهشگران که به نخبگان، گروه‌ها، احزاب و طیف‌های سیاسی اجتماعی، مواردی چون صلح، همزیستی، مدارا، رواداری و کنش‌های مبتنی بر آن را در برابر منازعات سیاسی داخلی و نیز رفع تنش‌های سیاسی بین‌المللی، توصیه و تجویز می‌کنند.

ایران: مقصود از ایران در این تحقیق، دوران جمهوری اسلامی است.

۲. پیشینه تحقیق

بر اساس یافته‌های تحقیق، تا کنون پژوهش مستقلی با موضوع «فرهنگ صلح از منظر جریان اندیشه‌ای صلح‌گرا» در ایران صورت نگرفته است؛ اما برخی از پژوهش‌ها به طور غیرمستقیم با آن ارتباط دارند که می‌توان آن‌ها را به قرار ذیل دسته بندی کرد:

دسته نخست؛ شامل پژوهش‌هایی است که به بررسی موضوعاتی مانند صلح در اسلام، اسلام و همزیستی مسالمت‌آمیز، جهاد در اسلام، تساهل و تسامح در اسلام، رواداری و... می‌پردازند (آرایش و همکاران، ۱۴۰۱؛ علیخانی، ۱۳۸۹؛ علیخانی، ۱۳۹۳؛ صالحی نجف‌آبادی، السید و مرادی، ۱۳۸۵؛ الصَّبَّاح، ۱۳۸۶). پژوهش‌های این دسته به طور مستقیم در ارتباط با صلح و همزیستی در اسلام است و منابع معرفتی آن‌ها، شامل قرآن، سنت و سیره پیامبر اسلام (ص) و روایات امامان معصوم (ع) است. اگرچه در این پژوهش‌ها به موضوع صلح از منظر اسلام پرداخته شده است، اما اغلب مباحث کلی را در بر می‌گیرند. مقاله حاضر با رویکرد فرهنگ صلح، هم تأییدکننده و هم تکمیل‌کننده

مباحث این دسته از پژوهش‌هاست که در دو ساحت شناسایی چالش‌ها و ارائه راهکارها بحث بسیار مبسوطی است که به اسلام محدود نمی‌شود.

دسته دوم پژوهش‌هایی هستند که به بررسی صلح و همزیستی در اندیشه انقلاب اسلامی و رهبران آن (اسلامی، ۱۳۹۵؛ حق‌گو و شکوهی، ۱۳۹۹) و استکبارستیزی و صلح در سیاست خارجی جمهوری اسلامی (دهقانی فیروزآبادی و روحی، ۱۳۹۷؛ سیمبر و همکاران، ۱۳۹۵؛؛ فوزی، ۱۳۹۶؛ برخوردار، ۱۳۹۹)، پرداخته‌اند. این دسته از پژوهش‌ها، به طور غیرمستقیم به بحث فرهنگ صلح، به‌ویژه در عرصه سیاست خارجی و دیپلماسی فرهنگی و فرهنگ سیاسی محدود می‌شوند.

دسته سوم پژوهش‌هایی را شامل می‌شوند که بیش‌ترین ارتباط را با موضوع مقاله حاضر دارند و در آن‌ها به موضوع فرهنگ صلح از چشم‌اندازهای گوناگونی پرداخته شده است. در این دسته، به موضوع فرهنگ صلح با رویکردهایی مانند رویکرد میان‌فرهنگی به صلح (دیداری، ۱۳۸۰؛ مصلح، ۱۳۹۷؛ ۱۳۹۳؛ ۱۳۹۸)، آموزش صلح با رویکردهای دینی و فرهنگی (اسدی و شمشیری، ۱۳۹۹؛ اسدی و همکاران، ۱۳۹۸؛ کوه‌گرد و شمشیری، ۱۳۹۵؛ میر و شمشیری، ۱۳۹۶؛ مرزوقی و همکاران، ۱۳۹۶؛ امیدوار و همکاران، ۱۳۹۷؛ ملکیان، ۱۴۰۲؛ دستوری، ۱۳۹۹؛ حاتمی و شهبابی عامری، ۱۴۰۱؛ فاضلی، ۱۴۰۲)؛ رویکرد ادبی (میرکوشش و نوری صفا، ۱۳۹۲؛ کریمی و همکاران، ۱۳۹۶) و نیز رویکرد حقوقی به فرهنگ صلح (گودرزی و کفاش نیری، ۱۳۹۸) می‌پردازند.

مقاله حاضر تلاش می‌کند که بر اساس چارچوب و روش لایه‌ای در اندیشه‌پژوهی، اندیشه‌های صلح‌گرا از منظر فرهنگ در دوران جمهوری اسلامی ایران بررسی و تحلیل کرده و متفکران و پژوهشگران فرهنگ صلح را در حد توان و بر مبنای شاخص‌های کیفی و کمی اندیشه‌ای، شناسایی و معرفی کند. در نهایت، سعی شده است که اندیشه‌ها و پژوهش‌های آنان را در ارتباط با فرهنگ صلح در جامعه ایران، به طور نظام‌مند، شناسایی و تحلیل نماید.

۳. روش تحقیق

در این مقاله، از چارچوب نظری و روش تحقیق «لایه‌ای در اندیشه‌پژوهی» استفاده شده است که توسط علی اکبر علیخانی ارائه شده است. بر اساس این روش، تحقیق در پنج مرحله انجام می‌شود که هر مرحله دارای چند لایه است. هر لایه دارای چند گام یا اقدام عملی است که فهم و شناخت اندیشه را میسر می‌کند. ممکن است تمام مراحل، لایه‌ها و گام‌های تعیین شده در این روش، در مورد تمامی اندیشه‌ها و متفکران و پژوهشگران آن، موضوعیت نداشته باشد یا پژوهشگر فرصت و امکان تمامی آن‌ها را در تحقیق خود، به دست نیاورد. بنابراین در عمل، تحقیق در مورد اندیشه‌ها در حد مقدور و ممکن انجام می‌شود. اقتضای این تحقیق پرداختن به تمام مراحل پنج‌گانه این روش نیست؛ بلکه سه مرحله از مراحل پنج‌گانه روش لایه‌ای در اندیشه‌پژوهی را به کار بسته‌ایم که شامل موارد ذیل است:

مرحله اول، پیش‌اندیشه‌شناسی؛ این مرحله به مثابه نقشه راهی است که پژوهشگر تعیین می‌کند مطابق با آن حرکت کند و موارد تعیین شده را در طول تحقیق به کار بندد. لایه‌های این مرحله شامل این موارد است: ۱. شاخص‌شناسی اندیشه؛ ۲. مسئله‌شناسی اندیشه؛ ۳. گونه‌شناسی الگوهای پژوهش و انتخاب الگوی مناسب؛ ۴. تعیین سطح تحقیق. در این لایه پژوهشگر باید سطح تحقیق را در قالب یکی از الگوها و در پنج سطح، توصیف، تحلیل، تبیین، تفسیر و نقد و یا ترکیبی از همه موارد مشخص کند. الگوی سطح تحقیق تعیین شده در این پژوهش، در دو سطح توصیف و تحلیل اندیشه‌ها می‌باشد؛ سطوح تبیین و تفسیر این اندیشه‌ها در محدوده این تحقیق نیست و می‌توان در جای دیگر به آن‌ها پرداخت.

مرحله دوم، اندیشمندشناسی؛ این مرحله شناخت خود اندیشمند و پژوهشگران است که به عنوان حلقه واسط میان پیش‌اندیشه‌شناسی به مرحله اندیشه‌شناسی است. در این مرحله، اندیشمندان و متفکرانی که دارای اندیشه‌های صلح‌گرا با رویکرد فرهنگ صلح می‌باشند، شناسایی و معرفی می‌شوند.

مرحله سوم، اندیشه‌شناسی؛ این مرحله بدنه اصلی پژوهش است و دو مرحله پیشین، مقدمه و زمینه‌ای برای فهم بهتر این مرحله محسوب می‌شوند. در این مرحله

به طور مستقیم به محتوای اندیشه متفکران و پژوهشگران مورد مطالعه پرداخته می شود. لایه های این مرحله عبارت اند از: ۱. شناخت زمینه ها و شرایط سیاسی اجتماعی ظهور اندیشه های فرهنگی صلح؛ ۲. مسئله شناسی اندیشه؛ که در آن دغدغه ها و مسئله های اندیشمندان و متفکران در باب بروز ناصح مورد بررسی و تحلیل قرار می گیرد؛ ۳. بیان راهکارهایی که این متفکران جهت ایجاد و نهادینه کردن صلح و همزیستی در جامعه توصیه و تجویز می کنند.

۴. اندیشه های صلح گرا در ایران امروز

۴-۱. متفکران و پژوهشگران اندیشه های صلح گرا با رویکرد فرهنگی

در این مرحله به معرفی متفکران اندیشه ای صلح گرا در دوران جمهوری اسلامی که اندیشه های آنان موضوع این مقاله است می پردازیم. در ابتدای این مبحث لازم است به این نکته اشاره کنیم که نگارنده در این تحقیق، دو شاخص برای معرفی منادیان جریان تعیین کرده است که بر اساس روش و یافته های پژوهش است. ممکن است در باب این جریان، عاملان دیگری نیز وجود داشته باشند یا در آینده به عنوان عاملان جدید معرفی شوند. اما آنچه که از نظر راقم این سطور مبنای شناخت و معرفی عاملان قرار داده شده است، دارا بودن شاخص های کیفی و کمی اندیشه منادیان خرده جریان به شرح زیر است:

۱. شاخص های کیفی؛ از آنجا که رویکرد این مطالعه، اندیشه ای است، کسانی به عنوان منادیان این اندیشه ها محسوب می شوند که حتماً دارای نظام اندیشه ای باشند. ممکن است افرادی باشند که در باب صلح در محافل و نشست ها سخنرانی کرده باشند یا یادداشت های مطبوعاتی نوشته باشند، اما آنچه در این مقاله به عنوان شاخص های کیفی نظام اندیشه ای برای منادیان مدنظر است، عبارت اند از: ۱. مشکلات، مسئله ها، و بحران های جاری جامعه- در حوزه تخصصی هر اندیشه ای- محور آن است؛ ۲. مباحث آنان صبغه و رویکرد هنجاری، تجویزی و حل مسئله دارند؛ ۳. به علل و ریشه های مشکلات، عقب ماندگی و انحطاط در موضوع مورد بحث می پردازند؛ ۴.

برای حل مسائل، راه حل و راهکاری دهد، اعمّ از این که راه حل‌ها کوتاه مدت، میان مدت، یا بلندمدت باشند یا در قالب توصیه، راهبرد، الگو و مورد مشابه ارائه شوند؛ ۵. به تجویز و ارائه راهکار برای رشد، توسعه و پیشرفت در حوزه مربوطه می پردازند، ۶. در یک نظام معرفتی کلان تر ریشه دارد؛ ۷. در قالب استانداردهای علمی مطرح می شود؛ ۸. با شاخص‌ها و معیارهای علمی و پژوهشی قالب سنجش، ارزیابی و ردّ یا اثباتی است (علیخانی، ۱۴۰۱، ۴۵-۴۴).

۲. شاخص دوم برای انتخاب منادیان، تعداد آثار منتشر شده آن‌هاست. کسانی را به عنوان منادیان اندیشه‌ای جریان صلح محسوب کرده‌ایم که آثار علمی در قالب کتاب، مقاله علمی، و ... در زمینه صلح منتشر کرده باشند یا دارای آثار جایگزین در حوزه صلح باشند. برخی از این متفکران و پژوهشگران عبارتند از: مهدی بازرگان، رضا داوری اردکانی، عبدالکریم سروش، محسن کدیور، مصطفی ملکیان، علی اصغر مصلح، مقصود فراستخواه، علی اکبر علیخانی، محمدجعفر امیرمحلّاتی، مجتبی مقصدی، محمد منصورنژاد.

۲-۴. زمینه‌ها و شرایط سیاسی اجتماعی ظهور اندیشه‌های صلح‌گرا

مطابق با روش لایه‌ای در اندیشه‌پژوهی، ظهور اندیشه صلح و رواداری، با مسئله‌ها چالش‌های اجتماعی و سیاسی ناصح مطرح شده‌اند. این شرایط و زمینه‌ها شامل موارد ذیل می‌باشند:

۱-۲-۴. تضادهای ایدئولوژیک خشونت‌زا میان جریان‌های سیاسی

در دوران پیش از انقلاب اسلامی، چیزی که به عنوان مهم‌ترین عامل ائتلاف و وحدت نیروهای درگیر در انقلاب شده بود، تعارض با شاه و حکومت پهلوی بود. پس از پیروزی انقلاب، این ائتلاف به سرعت گسسته شد و ساختارهای معنایی متفاوتی از قدرت سیاسی، جامعه، اقتصاد و فرهنگ بازتولید شد و عرصه را به ناهمگونی و منازعات سیاسی - اجتماعی جریان‌ها، گروه‌ها و طیف‌های مختلف سیاسی اعمّ از اسلام‌گرا، ملی - مذهبی، لیبرال، و چپ‌گرای مارکسیسم سوق داد. اگرچه تکثر و تعدد

نیروهای سیاسی و اجتماعی نویدبخش ایجاد فضای باز سیاسی و جهشی به سوی دموکراسی بود؛ اما «منازعات سیاسی» ماه‌های نخست پس از انقلاب، به رادیکال شدن و افزایش خشونت‌های سیاسی و اجتماعی انجامید. یکی از مهم‌ترین علل ایجاد چنین اوضاعی، «تضادهای ایدئولوژیکی و فکری» بود که در مسائلی مثل، شورای انقلاب، دولت موقت، مسئله آزادی مطبوعات، پیش‌نویس قانون اساسی، انتخابات ریاست جمهوری و مجلس شورای اسلامی، انقلاب فرهنگی و ماجرای گروگان‌گیری سفارت امریکا خود را نشان می‌داد (بنی‌صدر، ۱۳۸۰، ۱۱۸-۱۱۳).

۲-۲-۴. جنگ ایران و عراق

با آغاز جنگ میان ایران و عراق در سال ۱۳۵۹، منازعات سیاسی میان گروه‌ها و جریان‌ها، وارد فاز جدیدی شد. مشارکت همه‌گفتمان‌ها، جریان‌ها و گروه‌های موجود در صحنه جنگ، به معنای توافق آن‌ها بر سر معنا و واقعیت نهایی آن نبود. «منازعه بر سر مسئله جنگ» به صورت بخشی از منازعه گفتمان‌ها بر سر تعیین محتوای نظم سیاسی نیز محسوب می‌شد که به شکل معناداری در نحوه برخورد نیروها با مسئله جنگ و طولانی شدن یا نشدن آن پس از آزادسازی خرمشهر تأثیرگذار بود. از نگاه جریان «اسلام‌گرا»، هر تلاشی برای تأثیر گذاشتن بر سرنوشت جنگ، از طریق سیاسی و به منظور ایجاد صلح و پایان آن، به عنوان حرکتی لیبرالی، سازش‌کارانه و غیرانقلابی، ارزیابی و مورد واکنش قرار می‌گرفت. این واکنش‌ها به پیوستگی عمیق‌تر جنگ با گفتمان انقلابی کمک می‌کرد که تقریباً تا پایان جنگ ادامه داشت (همتی و دلاوری، ۱۳۹۴).

۳-۲-۴. نفوق جریان سیاسی اسلام‌گرا و به حاشیه رفتن رقبا

با عزل بنی‌صدر، و نفوق جریان اسلام‌گرا یا مکتبی‌ها، سایر جریان‌های سیاسی دیگر مانند لیبرال‌ها، ملی‌گراها و چپ‌گراها مارکسیسم، به‌عنوان «دگرهای غیرقانونی» از صحنه سیاسی این دوره حذف شدند و عرصه سیاسی برای کنشگری آن‌ها فراهم شد. بنابراین، دوره تکثرگرایی سیاسی، جای خود را به یکدست شدن سیاسی و به تدریج خارج شدن رقبا از صحنه سیاست داد که گامی مهم، در جهت استقرار نظام جمهوری

اسلامی به حساب می‌آمد (دلآوری و همکاران، ۱۳۹۹). فضای سیاسی کشور پس از حوادث سال ۱۳۶۰، همواره تحت تسلط دو جناح چپ و راست اسلامی و در قالب دو سازمان اصلی، یعنی حزب جمهوری اسلامی و سازمان مجاهدین انقلاب اسلامی بود و همین دو جناح هستند که می‌توان آن‌ها را نیای دو جریان اصلاح‌طلب و اصول‌گرا دانست (شادلو، ۱۳۸۶، ۲۱). گفتمان اسلام سیاسی، با رویکردی «غیریت‌ساز» در عرصه سیاست خارجی، با استراتژی «برخورد قاطع با غرب» یا «استکبارستیزی»، «صدور انقلاب اسلامی» عمل می‌کرد که به عنوان دستاورد «آرمان‌گرایی پساجنگ» محسوب می‌شد (فوزی، ۱۳۹۰).

۴-۲-۴. دوگانگی آرمان‌گرایی و واقع‌گرایی سیاسی در دوران سازندگی

پس از پایان جنگ، زمینه طرح نگرش‌های جدید از سوی جریان‌های اسلام‌گرا و بازنگری در برخی شعارها و مواضع در شرایط سیاسی و اقتصادی کشور را فراهم کرد. از سوی دیگر، پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی و شکست کمونیسم و با غلبه لیبرالیسم در فضای «گفتمان جهانی»، برخی جریان‌ها تحت تأثیر این فضای فکری، به دفاع از لیبرالیسم و سکولاریسم اسلامی و نقد برخی از مبانی فکری حکومت دینی پرداختند. رقابت سیاسی در این دوره میان دو جریان سیاسی «اصول‌گرا» و «اصلاح‌طلب» بود. در حالی که هر دو جریان بر آرمان‌های انقلاب تأکید داشتند، اما اصول‌گراها به‌رغم حمایت و تقویت دولت در عرصه‌های اقتصادی - اجتماعی و فرهنگی، سیاست رادیکال علیه منتقدان سیاسی و غرب به ویژه آمریکا را در پیش گرفتند. در سوی دیگر، جناح اصلاح‌طلبان، خواستار سیاست‌های فرهنگی و اجتماعی و حتی اقتصادی بازتر و گفت‌وگوبا غرب و نگاهی تسامح‌آمیز به حاکمیت ارزش‌های دینی در جامعه بودند (فوزی، ۱۳۹۰). چنین فضای دوگانه‌ای علاوه بر ایجاد «تحکم» و «انسداد سیاسی»، منازعات سیاسی و اجتماعی میان افراد و جریان‌ها را تشدید می‌کرد که تا انتخابات دوم خرداد ۱۳۷۶ تداوم داشت.

۴-۲-۵. دوگانگی میان مفاهیم اصلاح طلبی و جریان انقلابی

با روی کار آمدن دولت اصلاحات، مطالبات جدیدی در عرصه سیاست، با مشارکت نیروهای اجتماعی جدید از قبیل روشنفکران دینی، دانشجویان، زنان و جوانان ایجاد شد. هم زمان شاخص‌هایی همچون دسترسی به اطلاعات و سطح تحصیلات و میل به مشارکت سیاسی افزایش یافت. در عرصه جهانی، فروپاشی شوروی، جان تازه‌ای به «موج دموکراتیزاسیون» بخشید که از دهه ۱۹۷۰ آغاز شده بود. در قلمرو فکر و اندیشه، و در عرصه روشنفکری دینی، طیفی از اندیشمندان مباحث جدیدی مطرح ساختند؛ برخی از کنشگران سیاسی در قالب گروه‌های سیاسی و مذهبی مثل مجمع روحانیون مبارز، سازمان مجاهدین انقلاب اسلامی و دفتر تحکیم وحدت، وارد فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی شدند (اباذری و روزخوش، ۱۳۹۶). در این دوره، ادبیات سیاسی - اجتماعی جدیدی با مفاهیمی مانند اصلاحات، توسعه سیاسی، قانون‌گرایی، حقوق شهروندی، عدالت، و کرامت انسانی، و در حوزه فرهنگ؛ «مشارکت فرهنگی»، «گفت‌وگوی فرهنگی»، «ارتباطات میان فرهنگی» و نظایر آن، ظهور کرد. اما در این دوران، به جز گروه‌های نزدیک به یکی از دو جناح «اصلاح طلب» و «اصول‌گرا»، هیچ امکانی برای فعالیت تشکیلاتی سایر گروه‌های سیاسی مهیا نشد و سیاست‌ورزی در قالب جناحی با برخی فراز و فرودها ادامه یافت (خرمشاد و جمالی، ۱۳۹۷). به تدریج نوعی دوگانگی میان مفاهیم اصلاح طلبی از یک سو و «جریان انقلابی» پدید آمد که زمینه‌ساز رادیکالیزه شدن و خشونت‌آمیز شدن فضای سیاسی و اجتماعی دوره اصلاحات شد که می‌توان به حوادثی مانند حادثه کوی دانشگاه، قتل‌های زنجیره‌ای، دستگیری، حبس و شکنجه برخی از روشنفکران اشاره کرد. چنین اوضاعی، زمینه‌ساز شکل‌گیری گفتمان جدیدی با عنوان «گفتمان اصول‌گرای اسلامی» شد (مقصودی و راهبر، ۱۳۹۴).

۴-۲-۶. تداوم منازعات سیاسی داخلی و بدبینی به غرب در دولت اصول‌گرا

دولت نهم موسوم به دولت اصول‌گرا، تداعی‌گر بازگشت آرمان‌ها و اصول انقلاب و جنگ بود (رضایپور و مقصودی، ۱۳۹۷). دولت نهم یا «انقلاب سوم»، «انقلاب بی‌صدا و یا

فصلنامه تحقیقات فرهنگی ایران

۵۸

دوره ۱۹، شماره ۱
بهار ۱۴۰۵
پایه ۷۳

خاموش ایران»، در دو جبهه داخلی و خارجی با چالش‌هایی مواجه بود که ریشه در دولت‌های گذشته داشت. در این دوره موضع‌گیری و انتقادهای علیه دولت‌های پیشین، به «دگرسازی» و «غیریت‌سازی» در عرصه سیاسی داخلی انجامید که تقریباً تا پایان دولت دهم نیز تداوم داشت. در عرصه سیاست خارجی، دولت نهم و جریان حامی آن، با یک عدم اعتماد تاریخی نسبت به غرب مواجه بود که حاصل ایدئولوژی آرمان‌گرایانه بدبینی و تضاد با غرب و اسرائیل به عنوان دگرهای خارجی بود. به‌طورکلی، سیاست خارجی دولت نهم، سیاست «تهاجمی-تقابلی» بود که پیامدها و نتایج چنین سیاست‌هایی در مورد مسئله پرونده هسته‌ای ایران، صدور سه قطعنامه شورای حکام، یک بیانیه و چهار قطعنامه شورای امنیت سازمان ملل علیه جمهوری اسلامی ایران بود که تحریم‌های اقتصادی و فشارهای سیاسی برای کشور در پی داشت (حاجی‌یوسفی، ۱۳۸۹).

۴-۲-۷. مسئله پرونده هسته‌ای ایران

«دولت تدبیر و امید» یا دولت اعتدال با اولویت قرار دادن سیاست خارجی «تعامل و گفت‌وگو با غرب» بر اساس احترام متقابل آغاز به کار کرد. دولت جدید با رویکرد جدید و با تکیه بر عمل‌گرایی انتقادی در بازتعریف اصول هویت‌بخش، اعم از استقلال‌جویی، عدالت‌جویی و مقاومت، و اولویت‌دادن به منافع ملی در برابر مصالح اسلامی، بر صلح‌آمیز بودن برنامه هسته‌ای جمهوری اسلامی تأکید داشت و خواهان پذیرش حق غنی‌سازی در چارچوب مقررات شد (مشیرزاده، ۱۳۹۷). این دولت طی مذاکرات مستمر با طرف‌های خارجی، سعی در شفاف‌سازی فعالیت‌های هسته‌ای و عمل به تعهدات خود در چارچوب قوانین بین‌المللی نمود در نهایت، پس از ۲۳ ماه مذاکرات طولانی و مداوم، در تیرماه ۱۳۹۴ توافق برجام^۱ صورت گرفت. از نظر دولت تدبیر و امید، این‌گونه توافقات بین‌المللی، بر پایه اصول مهمی همچون پایبندی به تعهدات، گفت‌وگو، احترام متقابل، عدم تجاوز، حل و فصل مسالمت‌آمیز اختلافات صورت می‌گرفت (پورقوشچی و مقصودی، ۱۳۹۸). این وضعیت چندان پایدار نبود؛

آغاز دوباره منازعات و اختلافات سیاسی میان موافقان و مخالفان برجام، تنش‌های سیاسی و تحریم‌های اقتصادی علیه جمهوری اسلامی ایران تشدید شد. برخی از دلایل ایجاد فضای ناصح پس از توافق برجام عبارت‌اند از: ۱. عدم به‌کارگیری استراتژی صلح و مدارا با رقبای داخلی و بین‌المللی توسط جناح‌ها و گروه‌های سیاسی؛ ۲. خط‌مشی استکبارستیزی و به‌ویژه امریکاستیزی، به عنوان یکی از گفتمان‌های غالب پس از پیروزی انقلاب اسلامی تا امروز؛ ۳. رویکرد آرمان‌گرایی انقلابی که با اولویت دادن به مصالح انقلابی-اسلامی، مروج ایدئولوژی مقاومت و عدم به‌کارگیری صلح و سازش است (قنبرلو، ۱۳۹۶).

۵. مسئله‌شناسی جریان اندیشه‌ای صلح‌گرا از منظر فرهنگ

در این بخش که شاید اصلی‌ترین بخش از اندیشه‌پژوهی است به مسئله‌شناسی متفکران و پژوهشگران جریان اندیشه‌ای صلح‌گرا از منظر فرهنگ خواهیم پرداخت. چرا که اندیشه‌های صلح در مواجهه با مسائل، بحران‌ها و مشکلات پدید می‌آیند و متفکران و پژوهشگران این حوزه، ابتدا با شناسایی آن‌ها، راهکارهایی جهت حل آن و ایجاد صلح و همزیستی در جامعه ارائه می‌دهند. برخی از این مسئله‌ها عبارت‌اند از:

۵-۱. نفوذ و سلطه فرهنگ و تمدن غرب مدرن در مشرق‌زمین

از نظر متفکران و پژوهشگران جریان اندیشه‌ای صلح‌گرا، یکی از علل ایجاد فضای ناصح و خشونت در دوران معاصر، نفوذ و تأثیر فرهنگ و تمدن غرب در سیاست بوده است که از آن با عنوان «تمدن خشونت» یا «تمدن مدرن» تعبیر می‌شود. از نظر اینان، خشونت نه از زمان فلاسفه یونان قدیم همچون افلاطون و ارسطو، بلکه نخستین بار در دوران جدید و با علم و دانش مدرن وارد تاریخ بشر شد و فرهنگ نیز نخستین قربانی آن بوده است؛ به همین خاطر، برخی از متفکران جریان اندیشه‌ای صلح‌گرا، اصطلاح «سوفیسم نقاب‌دار» را در مورد تمدن و فرهنگ غرب به کار می‌برند (داوری اردکانی، ۱۳۸۵، ۹-۱۰). از نظر آن‌ها، روح سلطه‌گری تمدن غرب، از سیاست دوران مدرن جدا

نبوده و پیامد آن، به‌کارگیری سلطه توأم با خشونت در عرصه‌های سیاسی اجتماعی بوده است (همان، ۲۰۷-۲۰۶).

از نظر متفکران جریان اندیشه‌ای صلح‌گرا، آن‌چه که زمینه‌ساز سلطه خشونت‌آمیز فرهنگ و تمدن غرب مدرن در سایر مناطق جهان به‌ویژه در فرهنگ‌های ملل مشرق‌زمین شد، زوال تدریجی «حکمت الهی» به‌مثابه ارزش و به‌جای آن، سلطه انواع دیدگاه‌های ضد حکمت و ضد اخلاقی، الحادی و سکولار غرب بود که فرهنگ ملل مشرق‌زمین را تحت تأثیر خود قرار داد (اعوانی، ۱۴۰۲، ۵۴۳).

۵-۲. موانع تحقق ایده گفت‌وگوی تمدن‌ها

ایده گفت‌وگوی تمدن‌ها که در دولت اصلاحات و توسط رئیس‌جمهور سید محمد خاتمی مطرح شد، نوعی بازیابی هویت تمدنی ایرانی - اسلامی و وسیله‌ای برای برقراری ارتباط ایران با جهان خارج بود؛ اما این طرح در مسیر خود با موانع و مشکلاتی مواجه شد که به تدریج در دولت‌های بعدی به محاق رفت (مستقیمی، ۱۳۸۳، ۱۷-۳۲). برخی از علل آن عبارت‌اند از:

۱. از مشکلات گفت‌وگوی تمدن‌ها، دولت‌ها و جوامع، «سیاست‌زدگی» آن است که در این‌جا بیش‌تر فرهنگ را تحت تأثیر خود قرار می‌دهد؛ سیاست‌زدگی در فرهنگ عبارت است از دخالت منفی یا مثبت دولت یا گروه‌های سیاسی دارای نفوذ و قدرت در برنامه‌ها، مقررات و فرایندهای مربوط به مجامع فرهنگی (علیخانی، ۱۴۰۳ ب). با این‌که فرهنگ و سیاست با یکدیگر نسبت دارند، اما در یک سطح نیستند و بای‌ک‌نظر واحد و یکسان، نمی‌توان به آن‌ها نگاه کرد. امروزه مباحث فرهنگی، به‌ویژه در جهان توسعه‌نیافته، به شدت «سیاست‌اندیش» شده و فرهنگ سیاست‌اندیش، به هر حال تابع سیاست می‌شود. گفت‌وگوی تمدن‌ها یک امر سیاسی نیست؛ اما پرواضح است که با مقتضیات سیاست مطرح شده و می‌تواند در سیاست نیز مؤثر واقع شود و اگر بر مبنای اصول و مؤلفه‌های صلح‌آمیز و مدارا باشد، منجر به دوستی و همزیستی مسالمت‌آمیز میان جوامع خواهد شد. اما سیاست‌زدگی گفت‌وگو، منجر به قطب‌بندی جهان به دو

گروه «خودی» و «غیرخودی» و یا «دوست» و «دشمن» خواهد بود (داوری اردکانی و همکاران، ۱۳۸۴).

۲. مشکل دیگر در طرح گفت‌وگویی میان تمدن‌ها و فرهنگ‌ها، مسئله «فقدان زبان واحد» میان متفکران و سیاستمداران است. امروزه برخی از سیاستمداران، زبان گفت‌وگو را مطلق می‌شمارند و حوادث تاریخی را به ضرورت و امتناع ارجاع می‌دهند و تاریخ بشر را با یک سازوکار خشک و غیرقابل انعطاف تفسیر می‌کنند (داوری اردکانی و همکاران، ۱۳۸۴). تعارض آرا و تضاد منافع در جامعه در غیاب یک زبان مشترک برای تفاهم و همکاری، منجر به خشونت و ستیزه‌جویی میان این دو شده است. نتیجه چنین رویکردی، جداسازی افراد، گروه‌ها و جریان‌های سیاسی اجتماعی از یکدیگر می‌شود که مانع‌گذار از اجتماع در خود، بسته به جوامع بزرگ‌تر و فراگیرتر به نحو مطلوب، خواهد شد که دستاورد آن فقدان تفاهم میان افراد و تشدید نابرابری‌های سیاسی اجتماعی، ستیزه‌جویی و خشونت خواهد شد (پایا، ۱۳۷۸).

۳-۵. فرهنگ سیاسی خشونت‌زا

یکی دیگر از مسئله‌های جریان اندیشه‌ای صلح‌گرا مربوط به «فرهنگ سیاسی ایرانی» است که دارای ریشه‌های تاریخی و فرهنگی است. فرهنگ سیاسی عبارت است از «مجموعه نگرش‌ها، آداب و رسوم، باورها، بینش‌ها و ارزش‌های یک ملت درباره سیاست و نظام سیاسی در یک زمان معین» (رفیع و همکاران، ۱۳۹۷). فرهنگ سیاسی به عنوان متغیری مهم و تعیین‌کننده، برای تحلیل و بررسی اوضاع سیاسی اجتماعی و فرهنگی جوامع اهمیت دارد. در شکل‌گیری فرهنگ سیاسی جوامع، عوامل متعددی همچون جغرافیا، اقتصاد، تجربیات تاریخی و فرهنگی نقش دارند (نبوی و رحیمی، ۱۳۹۵). بخشی از علل بروز منازعات، کشمکش‌ها، اختلافات و به‌طور کلی ایجاد فضای ناصالح میان افراد و گروه‌ها در جامعه ایران کنونی، ریشه در «فرهنگ سیاسی ایرانی» دارد که در طی جریان اندیشه‌ای صلح‌گرا، برخی از متفکران بر آن تأکید دارند. برخی از ویژگی‌های فرهنگ سیاسی ایرانی عبارت‌اند از:

۱. شخصیت مخالف توسعه و قبیله‌ای، شیرهای، خلیقات استبدادی، خویشاوندگرایی و احساس تعلق به گروه خاص، روحیه جنگاوری و ستیزه‌جویی و ناسازگار، خودشیفتگی و تفکر شخصی و سلیقه‌ای، عدم پذیرش تفاوت‌ها و میل به تخریب دیگری (سریع‌القلم، ۱۳۹۳؛ سریع‌القلم، ۱۳۷۷):

۲. بدبینی به مصالحه در فرهنگ سیاسی در دوران کنونی، سازش و مصالحه در فرهنگ سیاسی ما بار منفی پیدا کرده است. بنابراین، به هرگونه سازش و مصالحه با «دیگری»، انگ و برچسب خیانت زده می‌شود. در این‌گونه فرهنگ سیاسی، سیاست مشغله‌ای خصمانه تلقی شده و در آن بهترین راه‌حل برای تأمین منافع هر طرف، ادامخ منازعه و عدم سازش، طرد، تخطئه محسوب شده است (رضاپور قوشچی و مقصودی، ۱۳۹۸).

۳. مطلق‌اندیشی به‌جای نسبی‌گرایی (سریع‌القلم، ۱۳۸۱، ۱۷-۳۰)، ایدئولوژیک‌اندیشی و فقدان گفت‌وگو، عامل اصلی عدم همکاری و تفاهم میان نخبگان سیاسی شده است (سریع‌القلم، ۱۳۹۳).

۴. نگاه حماسی به غرب به‌جای نگاه عقلایی، بخشی از رویکرد گفتمان تقابلی، بدبینی، و توطئه‌آمیز نسبت به تمدن غرب و فرایند جهانی شدن است که در شک عمیق و تاریخی ایرانیان به قدرت‌های بزرگ پس از انقلاب ریشه دارد (سریع‌القلم، ۱۳۸۴، ۲۷۸).

۴-۵. آفات مطالعات قومی در گسترش ناصح

امروزه گسترش حوزه مطالعات قومی از سوی نهادهای مختلف دولتی، غیردولتی و گاه مستقل در سطوح محلی، ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی، باعث رشد مراکز، مؤسسات و دپارتمان‌های مطالعات قومی، و تولید و توزیع حجم وسیعی از پژوهش‌های علمی و آکادمیک در قالب کتاب، رساله دانشگاهی و مقالات علمی شده است. چرخش اطلاعات تولیدی و بازنشر آن در عرصه‌های ارتباطی و اطلاعاتی، به‌جای تأکید بر «مشترکات فرهنگی»، بر «منفردات» فرهنگی توجه شده است که گاهی این موضوع، به تفکیک و حتی خاص‌گرایی قومی و فرهنگی منجر می‌شود. به علاوه، در مطالعات قومی با نگاه مطلق بر عنصر هویت، به‌ویژه در مفهوم قومی آن، تلاش شده است در بستر

کنشگری علمی، به بازنمایی تفاوت‌ها، تمایزات، شکاف‌ها، و متعاقب آن، جنگ‌ها و ستیزه‌ها پرداخته شود. در این مسیر عملاً خواسته یا ناخواسته در بستر کمک به افزایش آگاهی قومی، از یک طرف به برجسته‌سازی هویت‌های قومی به مثابه «خودی»، و در سوی دیگر، به «تفکیک»، «غیریت‌سازی» و «دگرسازی» می‌انجامد (مقصودی، ۱۴۰۱؛ و مقصودی، ۱۴۰۲). این مسئله در مواردی به صورت غیرمستقیم، موجب توسعه و بازنمایی ادبیات نفرت و خشونت میان اقوام شده است. نتیجه چنین الگوی مطالعاتی، شکل‌گیری فضای فرهنگی-رقابتی شده است، که در آینده به عدم شناسایی و یا کژشناسایی در مطالعات قومی فرهنگی منجر خواهد شد (نوری، ۱۴۰۲، ۵۰۹-۴۸۳).

۵-۵. مدرنیزاسیون ضدفرهنگی

به باور متفکران و پژوهشگران اندیشه‌ای صلح‌گرا، یکی دیگر از علل خشونت‌زایی فرهنگی، می‌توان به مدرنیزاسیون ضدفرهنگی اشاره کرد که از آن به «هویت بازگشتی» تعبیر می‌شود. بر این اساس، رشد اسلام‌گرایی افراطی توأم با خشونت، ممکن است نتیجه شکست سیاست‌های نوسازی برخی دولت‌ها باشد. در این جوامع، مدرنیزاسیون دولتی به فساد، اقتدارگرایی و خودکامگی افراد و برخی گروه‌های سیاسی و فرهنگی می‌انجامد. این برنامه‌ها به صورت عمودی و توسط دیوان‌سالاران دولتی، دخالت یک قدرت خارجی و حمایت روشنفکران اغلب بی‌توجه به حساسیت‌های «فرهنگی و سنتی» جامعه انجام می‌شود. بنابراین، ارزش‌ها و هنجارهای سنتی به جای تحول تدریجی درون‌زا، به یک‌باره تخریب می‌شوند. در نتیجه، برنامه‌های عرفی‌سازی، به نفع تفکرات اسلام‌گرا شکست خواهد خورد؛ در واقع، این نوعی سیاست هویتی یا هویت بازگشتی است که پیامد آن، سرخوردگی و یأس انسان‌ها به دلیل تخریب سنت‌ها، منجر به هویت‌گرایی افراطی و یک‌جانبه مذهبی، توأم با خشونت، ستیزه‌جویی، و ترور خواهد شد (اینگلهارت و نوریس، ۱۳۹۶). نخبگان سیاسی جدید در سرزمین‌های اسلامی به جای توسعه عمیق و آرام آموزشی و علمی در متن جامعه، با امواج ایدئولوژی‌ها

مانند سوسیالیسم، لیبرالیسم و ناسیونالیسم، قرائت‌هایی از دین ارائه دادند که به صورت شیوه‌های خشونت‌آمیز و تخطی از روش‌های مسالمت‌آمیز بوده است (فراستخواه، ۱۳۸۸؛ فراستخواه، ۱۴۰۲).

۵-۶. عدم حفظ و به‌کارگیری ساختارهای فکری و فرهنگی موجود در جامعه

اندیشمندان و متفکران، ساختارها و سازه‌های فکری و فرهنگی هر جامعه‌ای به-شمارمی‌آیند که در طی تاریخ منشأ اثر بوده‌اند. اندیشه‌ورزان و اصلاح‌گران صاحب‌نامی در ایران مثل میرزا ملک‌خان، میرزا آقاخان کرمانی، فتحعلی آخوندزاده، میرزا یوسف-خان مستشارالدوله، محمدعلی فروغی و... آموزش همگانی، قانون، مجلس، مشروطه و مفاهیمی از این دست را در جامعه شکل دادند. به واسطه تلاش‌های آنان، مفاهیمی چون، فرهنگ ایران و کلیت تاریخی ایران شکل گرفت و اگر تکاپوهای فکری و اندیشه‌ای اینان نبود، امروزه جامعه ایران با بحران‌هایی بدتر و حادثتر هم چون خشونت‌های ایللی، ناامنی اجتماعی، بی‌سوادی همگانی، خودکامگی و... مواجه بود (فاضلی، ۱۴۰۲، ۷۲-۱۸). در دوره‌های تاریخی گذشته، اندیشمندان و متفکران آن، سازه‌های فکری فرهنگی به صورت بالفعل و بالقوه تشکیل داده‌اند که از آنان به عنوان کنشگران مرزی تعبیر شده است (فراستخواه، ۱۴۰۱، ۱۹-۱۴).

گاهی ساختارهای بالفعل فکری و فرهنگی گذشته و حتی موجود، توسط حاکمیت، سازه‌های موقت انگاشته می‌شود. این ساختارها از جانب نخبگان سیاسی، جهت انجام تحولات سیاسی اجتماعی، در اولین فرصت جای خود را به یک الگوی جدید مثل دموکراسی-خواهی غربی می‌دهد (فراستخواه، ۱۴۰۱، ۴۸-۱۹؛ فراستخواه، ۱۴۰۳). این موضوع بر ذهن بخشی از نخبگان سیاسی تأثیر گذاشته و بدون توجه به منطق تحول و توسعه، به خیال‌پردازی و سیاست‌ورزی توده‌انگیز (پوپولیستی) آنان منجر می‌شود (فراستخواه، ۱۴۰۳).

۵-۷. نفوذ و گسترش ایدئولوژی‌های خشونت‌زا

از نظر متفکران و پژوهشگران جریان اندیشه‌ای صلح‌گرا، یکی از مسئله‌های مهم در شکل‌گیری تفکر و فرهنگ خشونت در ایران امروز، نفوذ ایدئولوژی‌های خشونت‌زا

است که فضای جامعه را ناصالح نموده است و تندروری و خشونت، تنفرزایی و پدیده‌هایی مثل «غیریت‌سازی»، «دوقطبی‌سازی «خود - دیگری» و «خودی - غیر خودی» را به وجود آورده است. در این جا منظور از ایدئولوژی عبارت است از «مجموعه‌ای از دیدگاه‌ها و تفکرات در قالب یک نظام فکری که بر پایه برخی اصول از قبل پذیرفته شده مبتنی است و دارای ویژگی‌های ذیل است:

۱. خودحقوق‌پندار، دیگر باطل‌انگار، غیریت‌ساز، متعصب، احساسی، فرافکن و اغلب انتزاعی؛

۲. دارای کارکردهای هویت‌ساز، مشروعیت‌بخش، جهت‌دهنده، بسیج‌کننده، ذهنیت‌ساز، برانگیزاننده و تولیدکننده معانی و ارزش‌ها و پوشاننده تضادها و ناتوانی‌ها و تفسیرگر، قضاوت‌گر و طردکننده و حذفی‌نگر (علیخانی، ۱۴۰۳ الف)؛

۳. ایدئولوژی‌ها اغلب عقل‌ستیزند و در مرام و مکتب آن‌ها، احساسات بر عقل (سروش، ۱۳۷۲ الف) و تقلید بر تحقیق، غلبه دارد (سروش، ۱۳۷۲ ب)؛

۴. دین، اخلاق، حقوق بشر و ارزش‌های انسانی را در جهت اهداف ایدئولوژیک خود تفسیر، بازخوانی و به‌کار می‌گیرند و به هر حالت و قیمتی، هدف برایشان وسیله را توجیه می‌کند (علیخانی، ۱۴۰۱، ۱۷۲-۱۷۱). «انگیزه‌های اسلامی» در قالب دین ایدئولوژیک، که چهره‌ای خشن، بی‌انعطاف، عقل‌ستیز و غیریت‌ساز از اسلام به تصویر می‌کشند (سروش، ۱۳۷۲ ب)؛

۵. دارای ارزش‌ابزاری برای کنش و واکنش‌های سیاسی است و دائماً در حال هجمه و دفاع و مجادله است (علیخانی، ۱۴۰۱، ۱۷۲-۱۷۱) و بیش‌تر به دوره تأسیس، باور دارند تا به دوره استقرار؛ در عرصه‌های سیاسی و اجتماعی به جای حرکت «گام‌به‌گام»، به‌طور ضربتی، سریع و انقلابی عمل می‌کنند (بازرگان، ۱۳۶۳، ۹۱-۹۰؛ و بازرگان، ۱۳۸۹، ۱۳۴).

۵-۸. رسوخ فرهنگ چپ مارکسیستی

یکی از علل گسترش فرهنگ خشونت در جامعه ایران کنونی، رسوخ فرهنگ چپ

مارکسیستی است. ایدئولوژی کُمسوسیالیسم یا همان فرهنگ ریشه‌دار چپ مارکسیستی و کمونیستی که به‌طور عمیق وارد جامعه ایران شده و فرهنگ، دین، مذهب، و نگرش‌های سیاسی اجتماعی ایران را تحت تأثیر قرار داده است که به سه دلیل در ذهن و ضمیر ایرانیان وارد شده و خود را کاملاً بومی جلوه داده است:

۱. به این دلیل که الگوهای روسی و کمونیستی غیریت‌سازی و سپس محو و نابود کردن مخالفان سیاسی یا پرونده‌سازی برای آنان به شیوه‌های مختلف، برای پادشاهان و حاکمان مستبد ایران دلنشین و اثرگذار بود (علیخانی، ۱۴۰۲، ۲۶۴-۲۵۵)؛

۲. آموزه‌های سوسیالیستی که با روحیات و فرهنگ اسلامی و فرهنگ عمومی سازگار می‌نمود، به سرعت با آن عجین شد و بسیاری از روحانیان و گروه‌های مذهبی، روشنفکران و فعالان سیاسی که به هر دلیل، تجدد غربی و لیبرالیسم را نمی‌پسندیدند، از سوسیالیسم تأثیر پذیرفتند و به سرعت و اغلب ناخودآگاه آموزه‌های آن را به بخشی از فرهنگ و باورهای خود تبدیل کردند. حتی کسانی که طرفدار لیبرالیسم و تجدد بودند، روحیات ایدئولوژیک کموسیالیستی در ذهن و نگرش‌های آنان رسوخ کرد. از سوی دیگر، اغلب آموزه‌های سوسیالیستی در قالب مفاهیم دینی و قرآنی بازتولید و بومی‌سازی شد و به بخشی از گفتمان اسلامی و انقلابی تبدیل شد (علیخانی، ۱۴۰۲، ۲۵۵-۲۶۴) که بخشی از این فرهنگ تا دوران جمهوری اسلامی نیز تداوم داشته است.

۳. یکی دیگر از عوامل تندروی و نارواداری در فرهنگ سیاسی ایران در دوران معاصر، تأثیر متفکران معاصر جهان عرب است که آثار و افکار آنها از طریق ترجمه و تعامل وارد جامعه ایران شد. در دهه‌های ۱۹۶۰ و ۱۹۷۰ سوسیالیسم در میان آنان طرفداران بسیاری داشت و اسلام‌گرایان جهان عرب، سعی داشتند اسلام را با بن‌مایه‌های ایدئولوژیک سوسیالیستی و کمونیستی بازخوانی کنند (علیخانی، ۱۴۰۲)؛ و (علیخانی، ۱۴۰۳ الف).

۹-۵. رسوخ فرهنگ خشونت جاهلی

به اعتقاد متفکران جریان اندیشه‌ای صلح‌گرا، یکی دیگر از مسئله‌های بنیادین در تولید

خشونت در جامعه کنونی، «رسوخ خشونت عصر جاهلیت در فرهنگ اسلامی» پس از رحلت پیامبر اسلام (ص) بوده است. در قرآن و سنت، راهبردهای فراوانی برای صلح و همزیستی وجود دارد. تمامی آیات جنگ و جهاد در قرآن دفاعی است و هیچ آیه‌ای اجازه آغاز هیچ جنگ و خشونتی را نمی‌دهد. تمام جنگ‌های پیامبر (ص) نیز صرفاً دفاعی بوده است. نگرش اسلام به سایر ادیان و پیروان آن‌ها نیز صلح‌آمیز و توأم با رأفت، مهربانی و مدارا بوده است (علیخانی، ۲۰۲۴). اما از زمان رحلت پیامبر اکرم (ص) تا به امروز، جهان اسلام با انواع جنگ‌ها، خشونت‌ها و خونریزی‌ها به اسم اسلام درگیر بوده که تا به امروز تداوم یافته است. بنابراین، رویکردهای خشونت‌آمیز، از دوره جاهلیت وارد اسلام شده و در قرون بعدی و در پیوند با کانون‌های قدرت و ثروت، خود را بازتولید کرده و استبداد حاکمان نقش اساسی در آن داشته است (علیخانی، ۱۳۹۳، ۲۳۴-۲۴۰). امروزه ریشه‌های افراطی‌گری، تندروری و خشونت در برخی کشورهای اسلامی را باید در فرهنگ این کشورها جست و جو کرد که ربطی به اسلام اولیه به معنی قرآن و سنت ندارد. باین حال، طبیعی است که افراد و گروه‌های سیاسی از ظرفیت و قابلیت دین و مقدسات در جهت تحریک مردم، جلب و جذب طرفداران، و توجیه رفتارهای خود استفاده کنند (علیخانی، ۲۰۲۴).

۶. راهکارهای جریان اندیشه‌ای صلح‌گرا

در این بخش به برخی از راهکارهای متفکران صلح‌گرا که برای ایجاد صلح و همزیستی در بعد فرهنگ توصیه و تجویز شده است اشاره خواهیم کرد. این راهکارها عبارت‌اند از:

۱-۶. تحول فرهنگ سیاسی

یکی از راهکارهای متفکران جریان اندیشه‌ای صلح‌گرا، تغییر در فرهنگ سیاسی نخبگان است. بخشی از این تغییر مبتنی بر دکترین بسط عقلانیت فردی، عمومی و دولتی در ایران در چارچوب اجرایی است که به مکتب تحول شخصیت ایرانی، عینیت می‌بخشد. این امر نیازمند ایجاد مدارای فرهنگی، هماهنگی، همسویی و هم‌نگری میان نخبگان

فکری و ابزاری (صاحبان ثروت و قدرت) به عنوان مهم‌ترین قرارداد اجتماعی در مسیر توسعه است. بر این اساس قدم نخست در جهت تحول فرهنگ سیاسی، «صراحت فرهنگی» یا همان استنباط و درک مشترک و متقابل و مکانیسم تفکر جمعی در سه حوزه فرهنگ (انسان، جامعه، دین، زندگی، زمان)، سیاست (قدرت و دولت) و اقتصاد (کار، طبیعت، ثروت) است. فضای صراحت فرهنگی، امری ذهنی و سلیقه‌ای نیست؛ بلکه در عینیت و تشکل جمعی است که از طریق اجماع حاصل می‌شود. لازم است نخبگان سیاسی از افتادن در دام جزمیت‌ها و حرکات هیجان‌زا پرهیز کنند و به سوی ایجاد محیط آرامش، تفاهم و مبادله افکار حرکت کنند (سریع‌القلم، ۱۳۸۱، ۲۷۱).

۲-۶. راهکارهای فرهنگ صلح برای نیل به توسعه پایدار

توسعه و توسعه‌نیافتگی، پیش از هر چیز، امری بیناذهنی است، و جنبه فرهنگی دارد. یکی از مشکلات اصلی در راه توسعه در جامعه ایران کنونی، ایجاد تعادل و توازن میان مؤلفه‌های «سنت» و «مدرنیته» است. در ایران معاصر دو نوع سنت‌گرایی غیرتحوّلی تا کنون وجود داشته است؛ نخست، جمود فکری فرهنگی سنت‌گرایی ایرانی و سنت‌گرایی اسلامی؛ و دیگری، سنت‌گرایی در تقابل با مدرنیته (باقری، ۱۴۰۲، ۱۷۸-۱۵۵). اگر در ذهن و جهان‌بینی انسان، صلح، دموکراسی و توسعه با همه ملزومات آن‌ها اولویت داشته باشند، آن‌گاه می‌توان امیدوار بود که وی، رابطه سازنده و مولدی با دیگران برقرار کند و با حل مسالمت‌آمیز منازعات، در عین رقابت سازنده، همکاری و همیاری را در سطوح محلی، ملی و جهانی دنبال کند. «الگوی توسعه پایدار» و یا الگوی تکامل‌یافته‌تر «جامعه پایدار»، با نگرش کل‌نگرانه^۱، می‌تواند به تدوین و اجرای برنامه‌های مشترک کوتاه و بلندمدت، به همزیستی سنت‌گرایی و نوگرایی کمک کند (مسرت، ۱۳۸۳). واقعیت همزیستی مسالمت‌آمیز میان بخش سنتی و مدرن جامعه، اساسی‌ترین شرط تحقق صلح، جامعه مدنی و دموکراسی است. برای ترویج جامعه مدنی، نخست باید میان دو گروه «سنتی» و «مدرن» تعادل و توازن برقرار کرد و با توجه

به تفاوت‌های مرزهای فرهنگی میان آن‌ها، آگاهانه به همکاری میان آن دو برای اجرای طرح‌های مشترک اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و فناورانه، پرداخت.

۳-۶. ترویج و گسترش فرهنگ گفت‌وگو

ایده گفت‌وگوی تمدن‌ها، مستلزم وجود رابطه گفت‌وگویی میان «من-تو» و «ما-آن‌ها» است. چنان‌که ایده جنگ تمدن‌ها، مبتنی بر وجود «آن‌ها» و «آن‌جا»، به گونه تخصیص‌آمیز است. «آن‌ها» وقتی که طرف گفت‌وگو واقع می‌شوند، با «آن‌ها» وقتی که طرف جنگ قرار می‌گیرند، به‌طور ماهوی متفاوت‌اند و این نقطه شروعی است برای آن‌که چگونه «دیگری» می‌تواند طرف گفت‌وگو قرار گیرد. گفت‌وگو باید مبنای خود را از مرحله «بردباری سلبی»، به مرحله «هم‌نگری» و «همکاری ایجابی» ارتقا دهد تا به‌عنوان سرآغازی در جهان مطرح شود. در گفت‌وگو، نباید دیگران را فقط تحمل کرد، بلکه با ارج نهادن به دیگران، با آن‌ها باید همکاری کرد (خانیکی، ۱۳۸۷، ۳۴). فرهنگ، قلمرو اشتراکات ذهنی است و گفت‌وگو، نزدیکی اذهان و رسیدن به تفاهم میان اذهان بیگانه از یکدیگر است. در پرتو تفاهم و فهم میان فرهنگی، اشتراکات به سطح فرافرهنگی کشیده خواهد شد و عرصه بر عوامل بیگانه‌ساز، تخصیص برانگیز اعم از خشونت و جنگ، تنگ‌تر خواهد شد (منوچهری، ۱۳۸۴).

در بعد بین‌المللی، از «گفت‌وگوی تمدن‌ها»، با عنوان یک دادوستد بین‌المللی می‌توان یاد کرد که هم برای ایران و هم برای دنیای معاصر اهمیت دارد. به نظر می‌رسد که اغلب منازعات بین‌المللی و خصومت‌ورزی‌های بین کشورهای مختلف، پیامد اختلافات سیاسی و تعارض منافع اقتصادی باشند؛ اما در این میان، نقش حوزه فرهنگ را نمی‌توان نادیده گرفت. در طول تاریخ فرهنگی، غالباً جوامع مختلف، اغلب به دیگر جوامعی که به لحاظ فرهنگی با آن‌ها متفاوت بوده‌اند، به دیده تردید، سوءظن و بدبینی نگریسته‌اند. این بدبینی و تردید به نوبه خود، منجر به انواع هراس و ترس شده است. یعنی این که پدیده «دیگرهراسی» را به وجود آورده است که می‌تواند، موجد احساسات، نگرش‌ها و رفتارهای خصمانه شود. برای دستیابی به هدف صلح پایدار بر

مبنای گفت‌وگوی میان تمدن‌ها و جوامع، نخست باید فرهنگ آن‌ها را شناخت. البته باید توجه داشت که در مناسبات بین‌المللی، ایده شناخت فرهنگ دیگری، باید امری دوسویه و برابر باشد. شناخت فرهنگ جوامع دیگر، نوعی «بازخوانی فرهنگ و معرفت تاریخی» است که می‌تواند از طریق دستگاه دیپلماسی کشورها صورت گیرد (قرلسفلی، ۱۳۹۶). شناخت فرهنگ‌ها و تمدن‌ها یا هم‌سازی سیاست با فرهنگ، در کلاف به هم پیچیده نظریه‌پردازی‌های برخورد تمدن‌ها، تفوق جهانی‌سازی قدرت‌های بین‌المللی، و گسترش خشونت‌های سیاسی و جنگ در دوران کنونی، امری لازم و ضروری است (مختاری، ۱۳۷۷، ۱۰-۷).

در گفت‌وگوی بین‌فرهنگی با غرب، با تکیه بر سه مفهوم «روابط فرهنگی»، «دیپلماسی فرهنگی» و «تکامل فرهنگی»، می‌توان میان فرهنگ و صلح، رابطه برقرار نمود. در این باره لازم است ابتدا میان سطوح مختلف جوامع شامل روشنفکران، هنرمندان، روزنامه‌نگاران، و ورزشکاران گفت‌وگو صورت گیرد. باید تلاش کنیم در درجه اول، اصطلاحاً «یخ‌های زمینی» را که بر سر راه گفت‌وگو قرار دارند را آب کنیم (کدیور، ۱۳۷۹، ۳۹۷-۳۹۴). چرا که گفت‌وگو، صرفاً یک شعار یا تعارف سیاسی معمولی نیست؛ بلکه فراخوانی برای همه انسان‌هاست که از نظر ذهنی، مرزبندی‌های کهن فرهنگی را درنور دیده‌اند تا بتوانند معیارهای سنجش درست و نادرست و جهان‌بینی‌های یکدیگر را درک کنند، و بتوانند به سهم خود، در میراث فرهنگی مشترک جهانی، سهم شوند (مقدم نواختی، ۱۳۸۴).

۴-۶. به‌کارگیری تجارب «اندیشه عدم خشونت» در صلح‌سازی

اندیشه عدم خشونت از قدمت بسیار طولانی برخوردار است. منشأ منادیان این اندیشه را می‌توان در بین پیروان ادیان مختلف یا شخصیت‌های فکری فرهنگی، معنوی و اخلاقی جست‌وجو کرد. عدم خشونت رویکردی به منازعه است که به جای به‌کارگیری اشکال گوناگون خشونت، از اعتراض غیرخشن، عدم همکاری و مداخله غیرخشونت‌آمیز بهره می‌برد. منادیان و مروجان چنین اندیشه‌هایی، با اعتقاد به عدم خشونت اخلاقی، خشونت

را در هر شرایطی، حتی در واکنش به رقیبی خشن، نادرست می‌دانند (برگس و برگس^۱، ۱۳۹۰، ۳۵۷). از دیرباز چنین شخصیت‌هایی بر راهبرد «عدم خشونت» تأکید داشتند و آن را به کار می‌بردند. در دوران جدید، افرادی مانند گاندی، لوترکینگ و نلسون ماندلا، توانستند رابطه‌ای میان اندیشه عدم خشونت به عنوان یک اصل و استراتژی در برابر جنگ، اختلافات و خشونت برقرار کنند. نفی خشونت^۲ گاندی، بر اساس مؤلفه‌هایی همچون، سوادشی^۳، سواراج^۴، سودارو^۵، راهکارهایی در برابر استعمار و اختلافات داخلی میان هندوها و مسلمانان بود. آنچه که از اندیشه وی تراوش می‌کند، با رویکردی فکری فرهنگی و بر پایه عشق به حقیقت با تجربه معنوی، کثرت‌گرایی، اغماض و چشم‌پوشی در برابر دیگری، تحمل رنج بشردوستانه، احساس مسئولیت و جان‌فشانی است (فیوضات و همکاران، ۱۳۸۸؛ و جهاننگلو، ۱۳۸۲، ۲۴-۱۶).

۵-۶. آموزش صلح در جامعه با رویکرد میان‌فرهنگی

بنا به نظر برخی صاحب‌نظران، مؤثرترین و مهم‌ترین راهکار ترویج و توسعه صلح، آموزش صلح است که این شکل از صلح، زمینه‌های فکری و فرهنگی را که مسبب خشونت و منازعه می‌شود مورد نظر قرار می‌دهد (گالتونگ، ۱۹۶۶؛ و ارکوشکون، ۲۰۲۱). متفکران اندیشه‌های صلح‌گرا، راهکارهایی در جهت ضرورت بازاندیشی برنامه‌های آموزش صلح ارائه داده‌اند که برخی از آن‌ها عبارت‌اند از:

۱. «ایجاد نگاه میان‌فرهنگی میان افراد و گروه‌های اجتماعی» راهی برای فهم مشترک از صلح است. برجسته‌شدن موضوع «دیگری» در دوران کنونی، نشانه احساس نیاز به فهم اساسی در نگاه به «دیگری»، و لزوم تغییر آن است. از نظر متفکران میان‌فرهنگی، در دوره پرتنش و پرکشمکش معاصر، که ریشه بسیاری از معضلات، تکثر اعتقادات،

1. Burgess & Burgess

2. Ahimsa

۳. Swadeshi: از نظر لغوی به معنای استفاده از اجناس ساخت وطنی است و معنای اصطلاحی، اخلاق و جامعه فرهنگی خودبپیان است.

۴. Swaraj: از نظر لغوی به معنی، خودمختاری - خودگردانی و امر خود-اصلاحی و معنای اصطلاحی آن، استقلال است.

۵. Sudharo: به معنای رفتار نیک؛ (درباره اصطلاحات فوق بنگرید: جهاننگلو، ۱۳۸۲، ۲۴-۱۶).

دل‌بستگی‌ها، منافع، آرای و سلیقه‌هاست، باید بیش از پیش، در پی کشف راه‌های رسیدن به تفاهم، همزیستی، مدارا، پذیرش «دیگری» و مشارکت برای حل مسائل مشترک باشیم (مصلح، ۱۳۹۷، ۳-۴۹؛ و مصلح، ۱۳۹۳، ۱۱-۳۶).

۲. «آموزش صلح» در دوران کنونی، دانش رسمی موجود، امکان تحقق صلح و همزیستی را فراهم نکرده است. کنشگری دانشگاهی^۱ در جهت مواجهه با جنگ و خشونت، بیش‌تر برخلاف جریان اصلی دانشگاه عمل نموده است. مطالعات صلح به معنای انتقادی و جدی و فعال در متن کارکردهای دانشگاهی نبوده، بلکه غالباً در وضعیت حاشیه‌ای بوده است (فراستخواه، ۱۴۰۲، ۲۸۵-۲۷۷). در این باره ایجاد زمینه‌هایی برای مؤثرتر ساختن برنامه‌های آموزش صلح اهمیت بسزایی دارند که برخی از آن‌ها عبارت‌اند از؛ بازاندیشی در چیستی آموزش صلح، بازاندیشی در محتوای برنامه‌ها، برنامه‌های جنبی و فوق برنامه‌ها، ارتقای ویژگی‌ها و مهارت‌های معلمان در جهت آموزش صلح به دانش‌آموزان، آموزش تفکر فلسفی و انتقادی به دانش‌آموزان، تربیت شهروندی جهانی‌نگر، ایجاد جامعه‌ای دموکراتیک (اسدی و شمشیری، ۱۳۹۹؛ و شمشیری و اسدی، ۱۳۹۸؛ و کوه‌گرد و شمشیری، ۱۳۹۵).

۳. «سازمان‌های مردم‌نهاد و مروج فرهنگ صلح» به‌عنوان یکی دیگر از مجاری ترویج صلح در جامعه می‌باشند. این نهادها به‌جای مسامحه و پذیرش وضعیت نابرابری و بی‌عدالتی موجود، با هدف کمک به پویایی ساختارهای اجتماعی، اصلاح ساختارهای خشونت و تبعیض و ایجاد تغییرات از پایین‌به‌بالا در جهت توسعه پایدار، در پی بهبود وضعیت زندگی گروه هدف به‌طور اصولی و پایدار هستند. استراتژی این نهادها برای چنین تغییری، آموزش، آگاهی‌بخشی و حتی کنش‌های اجتماعی غیرخشن و نهایتاً اصلاح نهادهای مخل و ایجاد نهادهای مقتضی است. این‌گونه نهادها تلاش می‌کنند با فراروی از رویکرد انقلابی، به تغییر و اصلاح ساختارهای نابرابر اجتماعی از پایین به بالا بپردازند (دستوری، ۱۳۹۹، ۲۷۰-۲۴۶).

۴. «رسانه‌ها» به عنوان گردش آزاد اطلاعات، می‌توانند نقش مهمی در جهت گسترش فرهنگ صلح در جامعه ایفا کنند. امروزه برخی از پژوهشگران از آن با عنوان «روزنامه‌نگاری صلح» یاد می‌کنند. این عنوان، دیدگاهی هنجاری است که به جای تمرکز بر موضوعاتی همچون جنگ، کشتار و خشونت، صلح را در کانون ارزش‌های خبری قرار می‌دهد. علاوه بر این، چنین دیدگاهی، روی تغییرات مثبت در قدرت تأکید دارد و به دنبال پیدا کردن جایگزینی برای خشونت و ایجاد همدلی میان مخاطبان در جامعه است و آن را جزء اصلی روابط انسانی به‌شمار می‌آورد (خانیک‌ی و شاکر، ۱۳۹۸).

۶-۶. تولید و توسعه فرهنگ صلح بر پایه منابع معرفتی دینی

یکی از مهم‌ترین و اساسی‌ترین ملزومات تئوری پردازی در باب فرهنگ صلح، تولید و توسعه الهیات صلح است. الهیات صلح را می‌توان در سه ساحت دسته‌بندی کرد: ۱. اخلاق مهارجنگ که همان صلح ابتدایی یا صلح منفی است؛ ۲. اخلاق عفو، عذر و بخشایش یا صلح میانه که مرحله نفرت‌زدایی است و همان نقطه صفر صلح می‌باشد؛ ۳. اخلاق دوستی یا صلح مثبت و متعالی است. در گام نخست، نیاز به منابع معرفتی است که در عین قبول ضرورت اخلاق، به سراغ نظام‌های اخلاقی می‌رود و به جای این که «دوستی» را تابع اخلاق بداند، برعکس، اخلاق را تابع دوستی می‌داند (امیرمحللاتی، ۱۴۰۰ ب). دوستی به مثابه یک جهان سوم است؛ این «جهان سوم» تا آنجا که با «غیریت» امتزاج روحی می‌یابد، امتداد و تداوم «خودیت» است. در جهان سوم دوستی «خود» با «دیگری» درجه‌ای از پیوند را تجربه می‌کند که فراتر از تعامل کارکردی یا فایده‌گرایانه خواهد بود. منابع معرفتی در باب اخلاق دوستی، می‌تواند بخشی از میراث تاریخی و علمی - فرهنگی ایران (امیرمحللاتی، ۱۴۰۰ الف) و نیز منابع معرفتی دینی مانند قرآن، سنت پیامبر (ص) و سیره امامان معصوم (ع) باشد (امیرمحللاتی، ۱۳۹۹).

مقوله بعدی در الهیات صلح، مقوله بخشایش است که علاوه بر مطالعات تطبیقی میان فرهنگ اسلام و سایر ادیان، لازم است که در قرآن و سنت اسلامی، نیز مورد مذاقه قرار گیرد (محمدزاده و ظریف، ۲۰۲۴). برجستگی اندیشه شیعی در مورد

بخشایش، عفو و عذر، به‌ویژه به بسط مقوله شفاعت، پتانسیل‌های مهمی در ایجاد رویکرد فرهنگ میانجیگری در سیاست و قضاوت ارائه کند.

۶-۷. به‌کارگیری ظرفیت‌های مکتب ایرانی صلح در حل منازعه

یکی از مسائل جامعه امروزی ما این است که در بهره‌گیری از گنجینه فکری به جای مانده از دوران‌های گذشته دچار تردید و تعلل هستیم و با توجه به این که بسیاری از مؤلفه‌های زیستی انسان در دنیای مدرن با مفاهیم بررسی و تبیین‌شده در آثار کلاسیک و تاریخی متفاوت است، امکان بهره‌گیری از آن میراث را برای حل مشکلات دنیای معاصر منتفی می‌دانیم. این نکته در طول دهه‌های اخیر و با تلاش متفکران و پژوهشگران دچار چالش‌های جدی شده است و بسیاری بر آن بوده‌اند که نشان دهند اندیشه‌های کلاسیک ایرانی راه‌حلی برای بحران‌های امروز مانند جنگ و خشونت دارد (بحرانی و علوی‌پور، ۱۳۹۶).

یکی از منابع و ظرفیت‌های مهم و تأثیرگذار جهت برقراری صلح و همزیستی در جامعه امروز ایران، ادبیات غنی فارسی است. به‌کارگیری و ترویج تمدن ایرانی، ادبیات غنی فارسی راهکارهایی در گسترش همزیستی و صلح می‌باشند (اسلامی‌ندوشن، ۱۳۸۷؛ منصورنژاد، ۱۴۰۲، ۳۲۴-۳۰۹). شاعرانی همچون فردوسی، سعدی، مولانا، حافظ، و... در محافل علمی، ادبی و فرهنگی شهرت جهانی دارند و دلیل آن نیز، نگاه انسانی و اخلاقی آنان به مناسبات بشری است. اگرچه منابع ادبیات منظوم و عرفانی ایران، خالی از نکات خشونت‌آمیز و جنگ نیستند؛ اما در مکتب ایرانی صلح، اصل، الویت و هدف با دوستی، مهربانی و تفاهم است (علوی‌پور، ۱۳۸۸) و منازعه جنبه عَرَضی و اتفاقی دارد (منصورنژاد، ۱۴۰۲).

۷. نتیجه‌گیری

امروزه عوامل ایجاد فضای ناصالح و آشکال خشونت در جامعه ایران، متنوع و متکثرند که با اهداف و انگیزه‌های سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، قومی و فرهنگی شکل گرفته و

آثار و پیامدهای منفی داخلی و بین‌المللی، برای کشور به همراه دارند. در این میان، نقش فرهنگ و عناصر آن در پیشگیری خشونت و ایجاد صلح و همزیستی در جامعه بسیار اهمیت دارد. از روزگاران گذشته ایرانیان به داشتن فرهنگ صلح‌جویی شهرت داشته‌اند و چنین ادعایی را می‌توان با مراجعه به دستاوردهای فرهنگی و تمدنی ایرانیان شامل متون کهن تاریخی و ادبیات غنی فارسی اثبات کرد. ادبیات غنایی و حماسی ایران‌زمین، مملو از صلح‌جویی ایرانیان در برابر سایر اقوام و ملت‌هاست. در آثار منظوم فارسی در دو بعد ادبیات غنایی و عرفانی و همچنین در اندیشه فلاسفه در چارچوب حکمت عملی قابلیت و توانمندی‌های برقراری صلح و همزیستی مسالمت‌آمیز را دارند. متفکران و پژوهشگران اندیشه‌ای صلح‌گرا با رویکردهای متنوع به این موضوع پرداخته‌اند که یکی از آن‌ها، رویکرد فرهنگی جریان اندیشه‌ای صلح‌گراست که از منظر «فرهنگ» به موضوع صلح می‌پردازد. این گروه از متفکران و پژوهشگران، ابتدا برخی از مسئله‌ها و چالش‌های ایجاد فضای ناصح در جامعه کنونی ایران را شناسایی کرده و سپس راهکارهایی جهت ایجاد و نهادینه‌کردن صلح و همزیستی مسالمت‌آمیز در جامعه توصیه، تجویز کرده‌اند.

رویکرد فرهنگی صلح‌گرا با فراهم آوردن بسترها و زمینه‌های صلح‌سازی در ابعاد مختلف زندگی انسان‌ها، می‌تواند نقش مهمی در برقراری آرامش، دوستی، رواداری، تسامح و تساهل ایفا کند. نخستین گام در این زمینه، ایجاد شبکه ارتباطی میان متفکران و پژوهشگران رویکرد فرهنگی صلح با بخش‌های دیگر جامعه یعنی، نهاد دولت، رسانه‌ها، نهادهای آموزشی، صنعت، پزشکی، محیط زیست، فنی و مهندسی و... است. چرا که در دنیای کنونی گستره سایه جنگ و خشونت در لایه‌های سیاسی، اجتماعی، فرهنگی جامعه افزایش یافته است. در لایه سیاست داخلی، افزایش منازعات و اختلافات سیاسی میان افراد و گروه‌ها بیش‌ازپیش شده است؛ در لایه اجتماعی مسائلی همچون بیکاری، تورم، خودکشی، طلاق، اعتیاد و... فضای اجتماعی را ناصح کرده است؛ در لایه زیست محیطی، رفتارهای نادرست بشر با طبیعت، آلودگی هوا، پسماندهای شهری، صنعتی، شیمیایی، و

اتمی و...، در لایه آموزش جایگاه علم و دانش به شدت تنزلی افته است؛ و در بعد بین‌المللی، با گسترش سایه جنگ در مناطقی از جهان شرایط نه‌صلح و نه‌جنگ به‌وجود آمده است.

به نظر می‌رسد ضرورت رویکرد فرهنگی صلح‌گرا با اندیشمندان، متفکران و پژوهشگران حوزه فرهنگ بیش از گذشته اهمیت پیدا کرده است. در این میان، کانون‌های قدرت و ثروت، و هم‌چنین تلقی و برداشت‌های خشونت‌آمیز برخی از افراد و گروه‌های سیاسی اجتماعی، محدودیت‌هایی بر سر راه عملی شدن و نهادینه شدن چنین اندیشه‌هایی را در جامعه به وجود آورده‌اند. علاوه بر این، به‌رغم تحولات سریع در عصر جهانی‌سازی در ابعاد سیاسی اجتماعی و فناوری، هم‌چنان امکان وقوع جنگ و انواع خشونت در مناطقی از جهان، بیش از گذشته احساس می‌شود. عوامل مذکور، از جهتی امکان عملی شدن راهکارهای فرهنگ صلح را سهل و از سوی دیگر، دشوار ساخته است. در این باره سه دیدگاه مهم و اساسی در مقوله فرهنگ صلح میان متفکران وجود دارد که به‌عنوان زمینه‌های ایجاد صلح و همزیستی به‌شمار می‌آیند:

نخست، تغییر و تحول در برخی از ویژگی‌های فرهنگ سیاسی نخبگان سیاسی است که به‌عنوان یکی از شروط لازم و ضروری جوامع محسوب می‌شوند؛ دوم، تقویت نهادهای آموزشی و فرهنگی اعم از مدارس، دانشگاه‌ها، مراکز علمی و تحقیقاتی. نهادهای آموزشی بضاعت بالقوه‌ای در آموزش و توسعه فرهنگ دوستی، عفو، محبت، رواداری میان نوجوانان و جوانان خواهند داشت؛ سوم، نقش مهم رسانه‌ها در جهت توسعه فرهنگ صلح است. فرهنگ‌سازی در زمینه صلح، به توسعه چنین رویکردی به محیط‌های اجتماعی و محیط زیست منجر خواهد شد. صلح با درون، با طبیعت و دیگری، زمینه‌ساز صلح در زمینه‌های سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، و... خواهد شد که می‌تواند در آینده، جامعه را به رشد و بالندگی در ابعاد مختلف سوق دهد.

منابع

اباذری، یوسف؛ و روزخوش، محمد (۱۳۹۶). چپ اسلامی و توسعه لیبرالی در ایران؛ مورد مطالعه، سازمان مجاهدین انقلاب اسلامی. فصلنامه مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، ۱۶(۱)، ۶۶-۴۱. doi: 10.22059/jisr.2017.61830

آرایش، حسن، منصوری، مهران، و رحیمی عماد، سیدرضا (۱۴۰۱). نظریه جنگ عادلانه، اسلام و صلح. مجله پژوهش و مطالعات علوم اسلامی، ۴(۳۶)، ۱۰۳-۹۳.

اسدی، حسن؛ شمشیری، بابک؛ یوسفی، حمیدرضا؛ و کریمی، محمدحسن (۱۳۹۸). ویژگی‌های برنامه درسی صلح محور بر اساس آموزه‌های فلسفه‌میان فرهنگی. مجله پژوهش‌های برنامه درسی، ۹(۲)، ۱۰۴-۱۳۸. doi:10.22099/jcr.2019.5231

اسدی، حسن؛ و شمشیری، بابک (۱۳۹۹). آموزش صلح بارویکرد میان فرهنگی. تهران: انتشارات منشور صلح.

اسلامی، روح‌الله (۱۳۹۵). پدیدارشناسی صلح در اندیشه انقلاب اسلامی ایران. فصلنامه اندیشه سیاسی در اسلام، ۳(۹)، ۸-۳۴.

اسلامی‌ندوشن، محمدعلی (مهر ۱۳۸۷). اهمیت گفت‌وگوی فرهنگ‌ها و تمدن‌ها. مجله آئین، ۱۶، ۵۶-۵۴. اعوانی، غلامرضا (۱۴۰۲). فروغ حکمت: نقد و بررسی سیر تفکر غرب از دیدگاه اسلامی. تهران: انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

امیدوار، حسن؛ میرزایی، خلیل؛ و شکر بیگی، عالیه (۱۳۹۷). نقش فرهنگ صلح و متغیرهای مربوط به آزمودنی (زمینه‌ای) بر خشونت خانگی در میان خانواده‌های دانشجویان تهرانی دانشگاه آزاد اسلامی واحد رودهن. دوفصلنامه علمی تخصصی جامعه‌پژوهی فرهنگی، ۹(۱)، ۷۱-۴۹.

امیرمحلّاتی، محمدجعفر (۱۴۰۰ ب). دوستی به مثابه جهان بینی؛ نگرشی نوین به مقوله دوستی در تمدن اسلامی و سیاست جهانی، تهران: انتشارات هرمس. (تاریخ اصل اثر ۲۰۲۱)

امیرمحلّاتی، محمدجعفر (۱۴۰۰ الف). سعدی و دوستی، در: محمدجعفر امیرمحلّاتی، هزینه‌های نجومی نادوستی. تهران: انتشارات پندار تابان.

اینگلهارت، رونالد؛ نوریس، پیپا (۱۳۹۶). مقدس و عرفی: دین و سیاست در جهان (ترجمه مریم وتر). تهران: انتشارات کویر.

بازرگان، مهدی (۱۳۶۳). انقلاب ایران در دو حرکت. تهران: انتشارات مهدی بازرگان.

بازرگان، مهدی (۱۳۸۹). بازیابی ارزش‌ها (ج ۱ و ۲). تهران: بنیاد فرهنگی مهندس مهدی بازرگان.

فصلنامه تحقیقات فرهنگی ایران

۷۸

دوره ۱۹، شماره ۱
بهار ۱۴۰۵
پایه ۷۳

باقری، خسرو (۱۴۰۲). سنت‌گرایی تحولی؛ نگاهی به صلح از منظر فلسفه تعلیم و تربیت. در نعمت‌الله فاضلی، صلح ایرانی (صص ۱۷۸-۱۵۵). تهران: انتشارات همرخ.

بحرانی، مرتضی؛ و علوی‌پور، سیدمحسن (۱۳۹۶). دوستی در سنت فلسفه سیاسی اسلامی. حکمت معاصر، ۱(۸)، ۵۴-۲۹. doi: 10.30465/cw.2017.2709.

برخورداری، یاسر (۱۳۹۹). کاربرد مداخله‌ی سیاسی در الگوی حکمرانی نظام جمهوری اسلامی ایران از دیدگاه شهید مطهری. فصلنامه علمی راهبرد، ۲۹(۲)، ۵۵-۳۱.

برگس، هیدی؛ برگس، گای. ام (۱۳۹۰). دانشنامه حل و فصل منازعه (ترجمه محمدجعفر جوادی ارجمند و سکینه بیری گنبد). تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

بنی‌صدر، سیدابوالحسن (۱۳۸۰). خاطرات ابوالحسن بنی‌صدر: اولین رئیس جمهور ایران (به کوشش حمید احمدی). برلین: چاپ انتشارات انقلاب اسلامی.

پایا، علی (۱۳۷۸). نسبی‌گرایی معرفتی و خشونت‌ورزی در صحنه عمل اجتماعی. ماهنامه کیان، ۹(۴۷)، ۳۶-۳۹.

جعفری، علی‌اکبر؛ پاینده، عظیمه (۱۳۹۵). نقش صلح و همزیستی مسالمت‌آمیز در بازآفرینی حرکت احیای گرانه اسلامی با تکیه بر نظرات امام خمینی (ره). فصلنامه ژرفا، ۸ و ۹، ۱۵۱-۱۶۹.

جهانگللو، رامین (۱۳۸۲). گاندی و ریشه‌های فلسفی عدم خشونت (ترجمه هادی اسماعیل‌زاده). تهران: نشرنی.

حاتمی، مهتاب؛ و شهرابی عامری، محسن (۱۴۰۱). کاوشی در مفاهیم فرهنگ صلح و طراحی الگوی مفهومی: روش کیفی. جامعه، فرهنگ، رسانه، ۱۱(۴۵)، ۲۵۵-۲۳۹.

حاجی‌یوسفی، امیرمحمد (۱۳۸۹). ریشه‌های سیاست خارجی تعاملی-تقابلی ایران در دوره ریاست جمهوری دکتر احمدی‌نژاد. فصلنامه علمی رهیافت‌های سیاسی و بین‌المللی، ۲۲، ۱۳۲-۱۰۹.

حق‌گو، جواد؛ و شکوهی، سعید (۱۳۹۹). دوگانه صلح و عدالت در اندیشه رهبران انقلاب اسلامی و نئوگرایش‌های روابط بین‌الملل. دو فصلنامه سیاست اسلامی، ۸(۱۷)، ۳۱۷-۳۴۶.

خانیک، هادی (۱۳۸۷). در جهان گفت‌وگو؛ بررسی تحولات گفتمانی در پایان قرن بیستم. تهران: انتشارات هرمس.

خرمشاد، محمدباقر؛ جمالی، جواد (۱۳۹۷). امر سیاسی و گفتمان‌های سیاسی در ایران بعد از انقلاب اسلامی (۱۳۹۲-۱۳۵۷). فصلنامه علمی مطالعات انقلاب اسلامی، ۱۵(۵۴)، ۱۸۴-۱۶۵.

داوری اردکانی، رضا (۱۳۸۵). فلسفه، سیاست و خشونت. تهران: انتشارات هرمس.

داوری، اردکانی، رضا و همکاران (۱۳۸۴). سیاست و گفت‌وگوی تمدن‌ها. مجله نامه فرهنگ، ۵۶، ۵۵-۳۲.

دستوری، مژگان (۱۳۹۹). فرهنگ صلح از روان تا جهان، تهران: انتشارات منشور صلح.

دلآوری، ابوالفضل؛ کاظمی، عباس؛ و نازاریان، سیدمحمد و هاب (۱۳۹۹). زندگی روزمره و منازعه سیاسی در ایران پس از انقلاب اسلامی؛ از ۲۲ بهمن ۱۳۵۷ تا ۳۰ خرداد ۱۳۶۰. پژوهشنامه علوم سیاسی، ۱۵(۴)، ۹۷-۱۴۲. doi: 10.22034/ipsa.2020.419

دهقانی فیروزآبادی، سیدجلال؛ و روحی، مهدی (۱۳۹۷). نسبت استکبارستیزی با صلح و مذاکره در منابع سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران، فصلنامه اندیشه سیاسی در اسلام، ۱۵(۵)، ۸۰-۵۷.

دیداری، اکرم (۱۳۸۰). رسانه‌ها، پیشگامان استقرار جامعه مدنی و منادیان فرهنگ صلح و دموکراسی (گزارشی از کارگاه منطقه‌ای «رسانه‌ها و جامعه مدنی» ویژه مناطق آسیا، اقیانوسیه و عرب نشین. فصلنامه رسانه، ۱۲(۴)، ۷۴-۸۱.

رضاپور قوشچی، محمد؛ و مقصودی، مجتبی (۱۳۹۷). امکان یا امتناع مصالحه در فرهنگ سیاسی و گفتمان‌های رسمی جمهوری اسلامی ایران. فصلنامه مطالعات فرهنگی و ارتباطات، ۱۴(۵۳)، ۷۲-۴۱.

رضاپور قوشچی، محمد؛ و مقصودی، مجتبی (۱۳۹۸). تحلیل الگو و سازوکارهای مصالحه سیاسی در ایران پس از انقلاب اسلامی: (گذار از خصومت به رقابت. جستارهای سیاسی معاصر، ۱۰(۲)، ۷۴-۵۱. doi: 10.30465/cps.2019.4346

رفیع، حسین؛ عباس‌زاده مرزبالی، عباس؛ و قهرمان، میثم (۱۳۹۷). فرهنگ سیاسی؛ یک بررسی مفهومی و نظری. فصلنامه سیاست، ۱۷(۱)، ۴۱-۲۳.

سروش، عبدالکریم (۱۳۷۲ الف). جامعه پیامبرپسند. ماهنامه کیان، ۳(۱۷)، ۲۱-۱۴.

سروش، عبدالکریم (۱۳۷۲ ب). فربه‌تر از ایدئولوژی. ماهنامه کیان، ۱۴، ۲۰-۲.

سریع‌القلم، محمود (۱۳۷۷). مبانی عشیره‌ای فرهنگ سیاسی ایران. مجله اطلاعات سیاسی - اقتصادی، ۱۳۶ و ۱۳۵، ۴۳-۳۴.

سریع‌القلم، محمود (۱۳۸۱). عقلانیت و آینده توسعه‌یافتگی ایران. تهران: مرکز پژوهش‌های علمی و استراتژیک خاورمیانه.

سریع‌القلم، محمود (۱۳۸۴). ایران و جهانی شدن؛ چالش‌ها و راه‌حل‌ها. تهران: مرکز تحقیقات استراتژیک.

سریع‌القلم، محمود (۱۳۹۳). فرهنگ سیاسی ایران. تهران: انتشارات فرزانه‌روز.

الستید، رضوان؛ و مرادی، مجید (۱۳۸۵). فرهنگ اسلامی و فرهنگ صلح. علوم سیاسی، ۹(۳۴)، ۱۳۰-۱۱۱.

شادلو، عباس (۱۳۸۶). جستاری تاریخی پیرامون تکثرگرایی در جریان اسلامی و پیدایش جریان راست و چپ مذهبی: تهران: انتشارات وزرا.

شاکر، علی؛ و خانیکی، هادی (۱۳۹۸). روزنامه‌نگاری صلح و ارزش‌های خبری آن در ایران؛ نحوه انعکاس اخبار حمله نیروهای ائتلاف به عراق در ۶ روزنامه سراسری کشور (کیهان، رسالت، اطلاعات، همشهری، اعتماد و یاس‌نو). فصلنامه علمی مطالعات فرهنگ - ارتباطات، ۲۰(۴۷)، ۷-۳۴. doi: 10.22083/jccs.2019.101481.2274

شمشیری، بابک؛ و اسدی، حسن (۱۳۹۸). ضرورت بازاندیشی در برنامه‌های آموزش صلح؛ با رویکردی میان فرهنگی. فصلنامه آموزش پژوهی نوین، ۵(۲۰)، ۷۱-۵۵.

الصباغ، بسام (۱۳۸۶). فرهنگ صلح و هم‌زیستی. فصلنامه اندیشه تقریب، ۳(۱۰)، ۱۰۲-۸۱.

علوی‌پور، سیدمحسن (۱۳۹۹). دوستی در اندیشه سیاسی و روان‌درمانی. دوفصلنامه تخصصی پژوهش سیاست نظری، ۵(۳)، ۷۶-۴۷.

علیخانی، علی‌اکبر (۱۳۸۹). اخلاق دشمنی در اندیشه سیاسی اسلام. پژوهشنامه علوم سیاسی، ۵(۴)، ۹۶-۱۰۴.

علیخانی، علی‌اکبر (۱۳۹۳). اسلام و هم‌زیستی مسالمت‌آمیز؛ چالش جهان مدرن برای زندگی؛ چالش‌ها و راهبردها. تهران: نشر به آفرین.

علیخانی، علی‌اکبر (۱۴۰۱). روش لایه‌ای در اندیشه‌پژوهی. تهران: نشر نگاه معاصر.

علیخانی، علی‌اکبر (۱۴۰۲). تحقق صلح‌ایرانی-اسلامی؛ از ایده آل تا واقعیت. در نعمت‌الله فاضلی (به‌اهتمام)، صلح ایرانی (صص ۲۶۴-۲۵۵). تهران: انتشارات هم‌رخ.

علیخانی، علی‌اکبر (۱۴۰۳ الف). غیریت‌سازی و صلح‌ستیزی در فرهنگ سیاسی ایران امروز. نشریه نیم‌روز، ۶۱ و ۶۲، ۳۴-۳۵.

علیخانی، علی‌اکبر (۱۴۰۳ ب). چالش‌ها و موانع نظریه‌پردازی میان‌رشته‌ای در ایران. فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی، ۱۶(۳)، ۲۸-۵. doi: 10.22035/isih.2024.5302.5024

فاضلی، نعمت‌الله (۱۴۰۲). صلح به مثابه امید، در نعمت‌الله فاضلی (به‌اهتمام)، صلح ایرانی (صص ۷۴-۹)، تهران: انتشارات هم‌رخ.

فراستخواه، مقصود (۱۳۸۸). فهم صلح‌آمیز و فهم خشونت‌آمیز از دین. مجله‌آیین، ۲۲ و ۲۳، ۶۷-۶۴.

فراستخواه، مقصود (۱۴۰۱). کنشگران مرزی: صد سال نخست از نسل شوشتری (۱۱۷۰ ش) تا نسل فروغی (۱۲۷۰ ش). تهران: انتشارات گام نو.

فراستخواه، مقصود (۱۴۰۲). تأملی در باب شرایط امکان صلح، در: نعمت‌الله فاضلی (به‌اهتمام)، صلح ایرانی (صص ۲۹۱-۲۷۷). تهران: انتشارات همرخ.

فراستخواه، مقصود (۱۴۰۳). سیاست‌ورزی صلح‌آمیز ایرانی از منظر کنشگری مرزی. نشریه نیم‌روز، ۶۱ و ۶۲، ۳۳. فوزی، یحیی (۱۳۹۰). ابعاد، روند و عوامل مؤثر بر تحولات سیاسی در ایران بعد از انقلاب اسلامی. فصلنامه سیاست، ۴۱ (۴)، ۲۰۴-۱۹۳.

فوزی، یحیی (۱۳۹۶). بنیان‌های صلح و همزیستی در اندیشه اسلامی با تأکید بر دیدگاه امام خمینی (ره)، اندیشه سیاسی در اسلام، ۴ (۱۱)، ۷-۲۹.

فیوضات، ابراهیم، تسلیمی‌تهرانی، رضا و دادگر، علی (۱۳۸۸). گاندی، عدم خشونت و جنبش‌های اجتماعی، مجله جامعه‌شناسی ایران، ۱۰ (۳)، صص ۱۴۱-۱۶۰.

قزلسفلی، محمدتقی (۱۳۹۶). صلح پایدار در جهان متکثر. مجله علوم سیاسی، ۲۰ (۷۸)، ۸۹-۱۰۷. doi:10.22081/psq.2017.64375

قنبرلو، عبدالله (۱۳۹۶). ریشه‌های بازتولید مخاصمه ایران و امریکا پس از توافق هسته‌ای. جستارهای سیاسی معاصر، ۸ (۲)، ۷۲-۴۹. doi: 10.30465/cps.2017.2804

کدیور، محسن (۱۳۷۹). دغدغه‌های حکومت دینی، تهران: نشرنی.

کریمی، سمیه، موسوی، اعظم، و مشیری، ژیلا (۱۳۹۶). نوروژ، تنوع فرهنگی و فرهنگ صلح: مجموعه مقالات همایش ملی نوروژ، میراث صلح، تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری.

کوه‌گرد، میثم؛ شمشیری، بابک (۱۳۹۵). صلح آموزی با اتکاء به مبانی فلسفی عرفان اسلامی؛ دلالت‌ها برای مدیران آموزشی. دو ماهنامه رهیافتی نو در مدیریت آموزشی، ۷ (۲۶)، ۳۸-۱۸.

گودرزی، مهناز، کفاش نیری، محمد (۱۳۹۸). جهانی‌شدن حقوق بشر: فرهنگ صلح و روابط بین‌الملل. دوفصلنامه حقوق بشر، ۱۴ (۱)، ۴۲-۱۹. doi: 10.22096/hr.2018.95128.1080

مختاری، محمد (۱۳۷۷). تمرین مدارا. تهران: انتشارات ویستار.

مرزوقی، رحمت‌الله؛ محمدی، مهدی؛ شمشیری، بابک؛ و دادگر، همایون (۱۳۹۶). تدوین برنامه درسی صلح در آموزش عالی؛ یک مطالعه کیفی. دو ماهنامه راهبردهای آموزش در علوم پزشکی، ۱۰ (۵)، ۳۹۶-۳۸۴.

مستقیمی، بهرام (۱۳۸۳). گفت‌وگوی تمدن‌ها: مبانی مفهومی و نظری. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

مسرت، محسن (۱۳۸۳). فرهنگ دموکراسی: گذار از جامعه دوقطبی - انحصارطلبی به جامعه دموکراسی - مدنی. مجله آیین، ۲، ۶۱-۵۵.

مشیرزاده، حمیرا (۱۳۹۷). از گفتمان انقلاب اسلامی تا گفتمان سیاست خارجی جمهوری اسلامی. فصلنامه سیاست خارجی، ۳۲(۴)، ۶۴-۴۳.

مصلح، علی اصغر (۱۳۹۳). فلسفه میان فرهنگی و عالم معاصر. تهران: انتشارات حکمت.

مصلح، علی اصغر (۱۳۹۷). با دیگری: پژوهشی در تفکر میان فرهنگی و آیین گفت‌وگو. تهران: نشر علمی.

مقدم نواختی، امین (۱۳۸۴). گفت‌وگوی تمدن‌ها: دیدگاه‌های جهانی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

مقصودی، مجتبی (۱۴۰۱). بررسی انتقادی مطالعات قومی از منظر صلح. فصلنامه مطالعات ملی، ۲۳(۸۹).

doi: 10.22034/rjnsq.2022.324534.1353. ۹۷-۸۱

مقصودی، مجتبی (۱۴۰۲). نهاد دولت و مسئولیت گسترش ناصح در ایران. در نعمت‌الله فاضلی، صلح ایرانی (صص ۱۵۲-۱۳۵). تهران: انتشارات همرخ.

مقصودی، مجتبی؛ راهبر، اهورا (۱۳۹۴). نگرش انتقادی از درون به اصلاح‌طلبی در جمهوری اسلامی ایران؛ درس‌هایی برای مصالحه. پژوهشنامه علوم سیاسی، ۱۱(۱)، ۲۳۸-۲۱۳.

ملکیان، مصطفی (۱۴۰۲). صلح از مدرسه می‌آید. در نعمت‌الله فاضلی (به‌اهتمام)، صلح ایرانی (صص ۲۹۹-۳۰۷). تهران: انتشارات همرخ.

منصورنژاد، محمد (۱۴۰۲). صلح ایرانی از منظر دینی. در: نعمت‌الله فاضلی (به‌اهتمام)، صلح ایرانی (صص ۳۰۹-۳۲۴). انتشارات همرخ.

منوچهری، عباس (۱۳۸۴). گفت‌وگوی تمدن‌ها و صلح جهانی. مجله نامه فرهنگ، ۵۶، ۷۳-۸۳.

میر، محمد؛ و شمشیری، بابک (۱۳۹۶). بررسی تربیت دینی صلح محور مبتنی بر کثرت‌گرایی دینی عرفانی. مجله ادیان و عرفان، ۵۰(۱)، ۱۷۰-۱۴۷. doi:10.22059/jrm.2018.213335.629613

میرکوشش، امیر هوشنگ؛ نوری صفا، شهرزاد (۱۳۹۲). هستی‌شناسی صلح بین‌الملل در بستر فرهنگ مدارا و صلح ایرانی. فصلنامه راهبرد، ۲۲(۳)، ۳۲-۷. dor: 20.1001.1.10283102.1392.22.3.1.4

نبوی، سیدعبدالامیر؛ رحیمی، مریم (۱۳۹۵). تغییر فرهنگ سیاسی شبه‌مدرن و تحولات خاورمیانه عربی؛ مخاطرات پیش‌رو: مطالعه موردی مصر. پژوهش‌های راهبردی سیاست، ۵(۱۹)، ۲۱۶-۱۸۷.

doi:10.22054/qps.2017.7189

نوری، مختار (۱۴۰۲). مسائل قومی - هویتی و صلح در ایران امروز. در نعمت‌الله فاضلی (به‌اهتمام)، صلح ایرانی (صص ۵۰۹-۴۸۳). تهران: انتشارات همرخ.

همتی، ایرج؛ و دلاوری، ابوالفضل (۱۳۹۴). استراتژی جنگ و رفتار سیاست خارجی: درآمدی بر تبیین فرایند و فرجام جنگ ایران و عراق. پژوهشنامه علوم سیاسی، ۱۰(۳)، ۲۶۵-۲۳۵.

- Alikhani, A. (2022). Islam and the Nature of Endless Violence in the Middle East, *PRIME*, International Peace Research Institute Meigi Gakuin University, Japan, 45, 117-129.
- Alikhani, A. (2024). The Peaceful Foundations of Islam's View on Other Religions. *Spektrum Iran*, 37(2), 25-46. doi:10.22034/spektrum.2025.489296.1008
- Ercoskun, B. (2021). On Galtung's approach to peace studies. *Lectio socialis*, 5(1). 1-7.
- Galtung, J. V. (1966). Violence, peace and peace research. *Journal of Peace Research*, 6(3), 167-191.
- Mohammadzadeh, R., & Zarif. M. J. (2024). Religious Peace-Oriented Thoughts in Today's Iran. *Spektrum Iran*, 37(2), 47-81. doi: 10.22034/spektrum.2025.497362.1018

فصلنامه تحقیقات فرهنگی ایران

۸۴

دوره ۱۹، شماره ۱
بهار ۱۴۰۵
پایه ۷۳